

ULUSLARARASI TURİZM TALEBİNİ ETKİLEYEN EKONOMİK FAKTÖRLER: TÜRKİYE ÜZERİNE BİR UYGULAMA

Ahmet AYDIN*

Burak DARICI**

Hacı Mehmet TAŞÇI***

ÖZ

Bu çalışmanın amacı, 1996(1)-2013(4) döneminde Türkiye'ye yönelik uluslararası turizm talebini etkileyen ekonomik faktörleri araştırmaktır. Bu kapsamda, Türkiye'ye gelen turist sayısı itibarıyla en yüksek paya sahip ilk beş ülke için bir panel veri analizi yapılmıştır. Literatürde turizm talebinin belirleyicileri içinde en çok yer verilen makroekonomik değişkenler milli gelir, fiyatlar, taşıma maliyetleri ve döviz kurlarıdır. Bu çalışmada da literatürde yer alan bu temel değişkenler esas alınmıştır. Değişkenlere ait ön-testler (yatay-kesit bağımlılığı, durağanlık ve uzun dönem ilişkinin olup olmadığı) yapılmış, kurulan ekonometrik model tahmin edilmiş ve Türkiye'ye yönelik turizm talebinin belirleyicileri tespit edilmeye çalışılmıştır. Turizm fiyatları ve seyahat maliyetleri ile turizm talebi arasında beklendiği gibi negatif ve güçlü, döviz kurları ile turizm talebi arasında ise pozitif ve güçlü ilişki bulunmuştur. Bu bulgular, literature ile uyumludur. Türkiye'ye turist gönderen ülkelerin milli geliri ile Türkiye'ye yönelik turizm talebi arasında ise negatif ve güçlü ilişki bulunmuştur. Literatür ile farklı olan bu durum, Türkiye turizm sektörü için önemli bir soruna işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası Turizm Talebi, Panel Veri, Türkiye Ekonomisi.

ECONOMIC DETERMINANTS OF INTERNATIONAL TOURISM DEMAND: AN EMPIRICAL APPLICATION ON TURKEY

ABSTRACT

The main purpose of the study is to investigate the main factors that determine the tourism demand to Turkey. For this aim, we employed panel data methods on tourism demand data of first-five countries which have the highest share with respect to the number of tourists coming to Turkey. The main determinants of tourism demand cited in the literature cover macroeconomic variables, such as gdp, price level, transportation and other costs, exchange rate and etc. In this study, after having carried out the pre-estimation tests (cross-sectional dependence, stationarity and co-integration tests) on the panel data, the estimation results of the econometric model to determine the tourism demand to Turkey is discussed. We find, as expected from the literature, that transportation costs and inflation have negative effects on tourism demand, whereas exchange rate has a positive effect on tourism demand. However, per capita GDP of tourist sending country has a negative and strong effect on tourism demand. This is in contrast to findings in the literature and can be considered as an indicator of a significant problem in the tourism sector in Turkey.

Keywords: International Tourism Demand, Panel Data, Turkish Economy.

* Yrd. Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü.

** Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü.

*** Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü.

Makalenin kabul tarihi: Şubat 2015.

GİRİŞ

Dünya hizmetler ihracatı 2012 yılında cari fiyatlarla 4.4 trilyon \$ olup, bu rakamın %30'u bir diğer ifadeyle yaklaşık 1.3 trilyon \$'ı Gelişmekte Olan Ülkeler'e (GOÜ), %67'si yani yaklaşık 3 trilyon \$'ı ise Gelişmiş Ülkeler'e (GÜ) aittir. (UNCTAD, 2013: 274). 2013 yılında dünya hizmetler ihracatı toplam 4.7 trilyon \$'a çıkarken, GOÜ ve GÜ arasındaki oransal dağılım neredeyse aynı kalmıştır (UNCTAD, 2014).

Turizm sektörü, özellikle de uluslararası turizm, ticari hizmetlerin en önemli alt sektörlerinden biri olup, dünya genelinde 2013 yılı itibariyle, doğrudan, dolaylı ya da uyarılmış etkisi Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'nın (GSYİH) %9'una (6 trilyon ABD \$'ı) ulaşmıştır. Turizm ve seyahat sektörünün gelişimini teşvik etmek, önemli bir istihdam alanı olması nedeniyle, bilhassa yüksek işsizlik problemi yaşayan ülkeler için önemlidir. 2013 itibariyle 120 milyon doğrudan, 125 milyon dolaylı istihdama sahip olan turizm sektörü, dünyadaki her onbir istihdamdan birini sağlamaktadır. Dünya Seyahat ve Turizm Konseyi'ne göre, 2022 yılına kadar her on işten birisi olacak şekilde, turizmin önemi daha da artacaktır (World Economic Forum, 2013: 13).

Uluslararası turist sayısı 1950 yılında sadece 25 milyon kişi iken, 2013 yılında 1 milyar 87 milyon kişiye ulaşmıştır. Uluslararası turist sayısının, 2010 yılından 2030 yılına kadar her yıl ortalama %3,3 büyümesi ve 2030 yılında 1 milyar 800 milyon kişiye ulaşması beklenmektedir. Turizm gelirleri açısından bakıldığında; 2012'de 1 trilyon 78 milyar \$ olan toplam uluslararası turizm gelirleri, 2013 yılında 1 trilyon 159 milyar \$'ı geçmiş olup, 2013 yılında, 2012'ye göre hem turizm gelirleri hem de turist sayısı, reel olarak %5 büyümüştür. Tablo 1'de görüldüğü gibi dünyanın en büyük turizm bölgesi, hem turist sayısı (%52) hem de turizm gelirleri (%42) itibariyle Avrupa'dır. Asya-Pasifik ve Amerika bölgelerinin turist sayısındaki payları sırasıyla %23 ve %15 olmasına rağmen, turizm gelirlerinden aldığı payların yine sırasıyla %31 ve %20 olması dikkat çekicidir. Diğer bölgelerde turist sayısı fazla olmasına rağmen, turizm gelirleri daha düşük kalmaktadır (UNWTO, 2014: 2-5).

Tablo1: Dünya Turizm Örgütü'ne Göre 5 Temel Turizm Bölgesi ve % Payları

Bölge Adı	Turist Sayısı (2013)		Turizm Geliri (2013)	
	Milyon Kişi	%	Milyar Dolar	%
Avrupa	563	52	489	42
Ortadoğu	52	5	47	4
Asya-Pasifik	248	23	359	31
Amerika	168	15	229	20
Afrika	56	5	34	3

Kaynak: UNWTO, 2014: 3

Turizm gelirleri, ekonomik gelişmenin önemli kaynaklarından birisi olarak, GOÜ'lerin çoğunda ekonomik çeşitliliğe katkı sağlamaktadır. Lejárraga ve Walkenhorst (2013), turizm ve genel ekonomi arasındaki bağlantıları ortaya koymuş, özellikle gelişmekte olan ülkeler için turizmin önemine vurgu yapmışlardır. Turizmden elde edilen döviz gelirleri, ülkelerin bütçe açıklarını finanse etmelerini sağlamakta ve işsizlik probleminin çözümüne katkı sağlamaktadır. Ayrıca, Dritsakis ve Athanasiadis (2000)'in belirttiği gibi; ulaşım, ticaret, inşaat, konaklama, yiyecek-içecek sektörleri ve diğer hizmet sektörleri, turizm ile kuvvetli bir bağlantıya ve tamamlayıcılığa sahiptir.

Turizm sektörü, diğer GOÜ'lerde olduğu gibi, Türkiye için de büyük öneme sahiptir. Türkiye, dünya turizm piyasasının önemli bir aktörüdür. Dünya turizm piyasasından en yüksek payı alan ilk on ülkeyi yansıtan Tablo 2'deki verilere göre; 2013 yılı itibarıyla ilk sırayı, ülkeye gelen turist sayısı bakımından Fransa, uluslararası turizm gelirleri bakımından ise ABD almıştır. Çin, hem gidilen ülke hem de turist kaynağı olarak, dünya turizm piyasasının önemli bir ülkesidir¹. Türkiye ise gelen turist sayısında 6. sıradayken, turizm gelirlerinde -ilk ona giremeye de- 27.9 milyar \$ ile 12. sırada yer almıştır. Bu tablo sadece Türkiye'nin uluslararası turizm piyasasındaki yeri ve önemini değil, aynı zamanda turizm sektörünün Türkiye açısından önemini de yansıtmaktadır.

Tablo 2: Turist Sayısı ve Turizm Gelirlerinde İlk On Ülke (2013)

Gelen Uluslararası Turist Sayısı			Uluslararası Turizm Geliri		
Ülke	Milyon Kişi	Dünya Turizmi İçindeki Payı(%)	Ülke	Milyar Dolar	Dünya Turizmi İçindeki Payı(%)
1. Fransa	83.0*	7,6	1. ABD	139.6	12,0
2. ABD	69.8	6,4	2. İspanya	60.4	5,2
3. İspanya	60.7	5,5	3. Fransa	56.1	4,8
4. Çin	55.7	5,1	4. Çin	51.7	4,5
5. İtalya	47.7	4,3	5. Makao-Çin	51.6	4,5
6. Türkiye	37.8	3,4	6. İtalya	43.9	3,8
7. Almanya	31.5	2,9	7. Tayland	42.1	3,6
8. İngiltere	31.2	2,9	8. Almanya	41.2	3,6
9. Rusya Fed.	28.4	2,6	9. İngiltere	40.6	3,5
10. Tayland	26.5	2,4	10. Hong Kong-Çin	38.9	3,4
DÜNYA	1087		DÜNYA	1159	

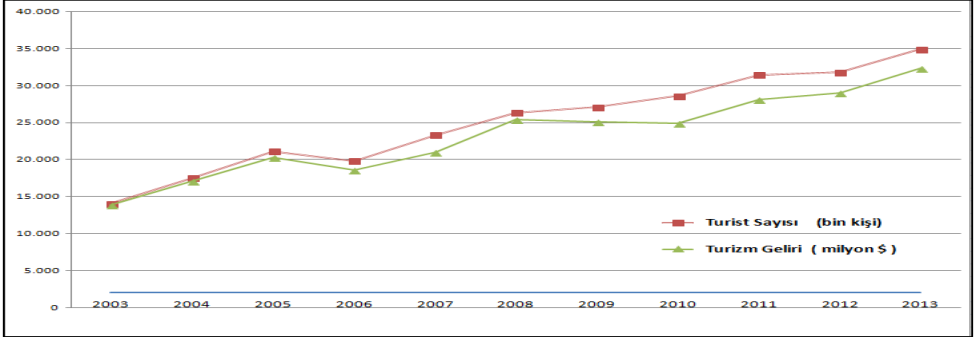
Not: Fransa'nın gelen turist sayısı ile ilgili veriler henüz toplandığından 2012 yılı verisine yer verilmiştir.

Kaynak: UNWTO, 2014: 6

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı (2014)'e göre; 2003 yılında 14 milyon uluslararası turist ağırlayarak 14 milyar \$ turizm geliri elde eden Türkiye, 2013

yılında gelen turist sayısını 35 milyon kişinin üzerine çıkarırken, turizm gelirlerini 28 milyar \$'a yükseltmiştir (Grafik 1).

Grafik 1: Türkiye'ye Gelen Turist Sayısı ve Turizm Gelirleri (2003-2013)



Kaynak: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı (2014).

Turizm gelirlerinin Türkiye GSMH'sı içindeki payı; 1996 yılında %3,2 iken, 2006'da %3,5 ve 2012 yılında %3,7 olmuştur (TÜRSAB, 2014a). Turizm gelirlerinin Türkiye'nin dış ticaret açığını kapatmadaki payı ise; 1996 yılında %39 iken, 2012'de %43'dür (TÜRSAB, 2014b). Türkiye'nin 2013 yılı ihracatı 151.8 milyar \$, dış ticaret açığı 99.9 milyar \$, turizm gelirleri 28 milyar \$'dır (T.C. Ekonomi Bakanlığı, 2014: 7, 22). Bu rakamlara göre hesaplandığında, turizmin dış ticaret açığını kapatmadaki payı %28, ihracata oranı ise %18,4 dolayında gerçekleşmiştir ki bu değerler turizmin Türkiye için önemini ortaya koymaktadır.

Kültür ve Turizm Bakanlığı (2014) tarafından yayınlanan ve Grafik 1'de görülen yıllık verilere göre, Türkiye'de turist başına ortalama harcama tutarı; 2003 yılında 988 \$, 2008'de 965 \$, 2012'de 913 \$ ve 2013 yılında ise 925 \$ olarak hesaplanmıştır. Dünya Turizm Örgütü hesaplamalarına göre dünya ortalaması 2013'de 1.070 \$'dır (UNWTO, 2014: 5).

Ülkelerin turizm sektöründeki rekabet güçlerini araştıran "Turizm ve Seyahat Rekabet Endeksi" (Travel&Tourism Competitiveness Index-TTCI), 2013 yılı itibarıyla 140 ülkeyi kapsamakta ve 14 fasılda toplam 79 alt gösterge yardımıyla ülkeleri puanlayarak sıralamaktadır. Bu endeksin 2013 yılı sonuçlarına göre Türkiye, Avrupa Bölgesi'ndeki turizm destinasyonları sıralamasında 28. iken, dünya sıralamasında 46.'dır. Türkiye, aynı coğrafyada turistik rakipleri olan Kıbrıs ve Yunanistan'dan nispeten kötü durumda olmasına karşılık, Bulgaristan, Rusya Federasyonu, Gürcistan ve Romanya'dan daha iyi konumdadır. Bilhassa, düzenleyici çerçeve, turistik iş ortamı ve turizm altyapısı kategorileri bakımından sıralamada daha gerilere düşmektedir (WEF, 2014: 18). Bu durum turizme dönük

yapısal nitelikli çerçeve ve reformların istikrarlı bir şekilde devam etmesi gerektiğini, verimlilik artırıcı ve fark yaratıcı yeniliklere ihtiyaç olduğunu ortaya koymaktadır.

Buraya kadar yapılan açıklamalar, turizm sektörünün, tüm ekonomiler için büyük öneme sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Alanyazında; örneğin turizm sektörü-ekonomik büyüme ilişkisi, turizm sektörü-doğrudan yabancı sermaye yatırımları ilişkisi ve turizm talebi analizi/tahminlenmesi amacıyla turizm talebini etkileyen faktörlerin tespit edilmesi gibi farklı açılardan konuya bakan çok sayıda analiz bulunmaktadır. Örneğin; turizm ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ele alan Othman vd. (2012), Türkiye de dahil yedi ülke bakımından, turizm endüstrisinden ekonomik büyümeye ve ekonomik büyümeden turizm endüstrisine doğru çift taraflı nedensellik saptamışlardır. Benzer şekilde Çoban ve Özcan (2013), bu iki değişken arasında çift yönlü bir nedensellik bulunduğunu bildirmişlerdir. Bahar ve Bozkurt (2010)'un dinamik panel veri analizi de, turizm ile ekonomik büyüme arasında pozitif ve anlamlı bir ilişkiyi işaret etmiştir. Turizm yaklaşık son 15 yıl boyunca, Türkiye'nin ekonomik büyümesine destek vermiştir (Aslan, 2008: 1).

Türkiye'ye yönelik uluslararası turizm talebinin önemli ekonomik belirleyicilerini test etmeyi amaçlayan bu çalışmada, 2013 yılında Türkiye'ye en çok turist gönderen ilk 5 ülke itibarıyla, 1996-2013 dönemi üçer aylık turizm verileri ve ilgili ülkelere ait makroekonomik veriler kullanılarak, önerilen hipotezler, tahmin edilen ekonometrik model aracılığı ile test edilmiştir. Yapılan analiz, karşılaştırmalı rekabet gücü ile turizm gelirlerinin artırılması, alınacak tedbir ve uygulanacak teşviklerin verimliliğini yükseltebilecek strateji ve politikalar geliştirilebilmesine katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Bu kapsamda çalışmanın planı şöyledir: İzleyen bölümde konu ile ilgili literatür incelenecek, ikinci bölümde veri seti ve önerilen hipotezler tanıtılacak, üçüncü bölümde model ve analiz yöntemi hakkında bilgiler verilerek son bölümde uygulama sonuçları ve bulgulara değinilerek çalışma tamamlanacaktır.

I. LİTERATÜR

Literatürde yer alan uluslararası turizm analizlerinde, “turizm arzı” ve “turizm talebi” olmak üzere iki açıdan konuya yaklaşıldığı, genellikle turizm talebi üzerinde durulduğu gözlenmektedir. Turizm talebi analizinin neden önemli olduğu sorusuna verilebilecek bir yanıt; işletme bazında başarılı idari kararlar alınabilmesi için turizm talebinin doğru tahminlenmesine ihtiyaç duyulması ve hükümetlerin de ulusal düzeyde toplam uluslararası gelen ve giden turist sayısı/harcamalarıyla yakından ilgilenmeleridir (Witt, Witt, 1995: 447). Doğru ve başarılı bir tahmin için, turizm talebini etkileyen faktörler ve önem derecelerinin başarıyla belirlenebilmesi gerekir. Bu faktörler ve zaman içindeki gelişimleri

doğrulukla belirlenebilirse, turizm talebine yönelik projeksiyon ve öngörüler daha başarılı yapılabilir, ileriye dönük strateji ve yatırım projeleri planlanarak hayata geçirilebilir. Bu açıdan turizm talebi ile ilgili analizler; turizm talebinin önemli belirleyicileri veya gelecekteki turizm talebinin tahminine odaklanmaktadır.

Tablo 1’de görüldüğü gibi, Avrupa (%52), Asya-Pasifik (%23) ve Amerika (%15), dünyanın üç önemli turizm bölgesi olarak, uluslararası turizm talebinin %90’ını ağırlamaktadır. Bölgelerin turizm talebinden aldıkları bu önemli pay literatürdeki çalışmalara da yansımakta ve analizler ağırlıkla bu bölgelere yoğunlaşmaktadır.

Literatürdeki turizm talebi analizleri, yöntemsel açıdan iki ana kategoriye ayrılabilir. İlk grup; Crouch (1995), Witt ve Witt (1995) Lim (1997) gibi, klasik çoklu regresyon yöntemi (multivariate regressions) kullanılarak uluslararası turizm talebini inceleyen analizleri kapsamaktadır. İkinci kategori ise; Kulendran ve Witt (2001), Narayan (2003), Dritsakis (2004), Li vd. (2005), Ouerfelli (2008) gibi, birim kök, eşbütünleşme teknikleri ve hata düzeltme modelleri, modern zaman serileri ile yapılan çalışmalardan oluşmaktadır. Hata düzeltme modelleri; kısa vadeli (değişim) ve uzun dönemli (seviye) uyum süreçlerine ilişkin dinamikleri, eşzamanlı olarak bir araya getirmekte, birim kök ve eşbütünleşme teknikleri ise, uzun dönemli denge ilişkilerinin tahmin/testine imkan vermektedir (Lim, McAleer, 2002b: 204). Son dönemlerde Divisekera (2003)’de olduğu gibi tüketici tercihlerine dayanan yeni yaklaşımlar yanında, Habibi vd. (2008), Shen vd. (2011) olduğu gibi, daha önce kullanılan tekniklerden bazıları biraya getirilerek kombine modellemeler yapılabildiği de gözlenmektedir.

Uluslararası turizm talebi ile ilgili ekonometrik tahminlerde bağımlı değişken genelde turizm talebi olup, Dritsakis (2004) ve Ouerfelli (2008)’de olduğu gibi, turist sayısı veya turizm geliri olarak modele girmektedir. Bağımsız veya açıklayıcı değişkenler ise; gelir seviyesi, turizm hizmetlerinin fiyatları, döviz kurları ve seyahat maliyetleri gibi makroekonomik değişkenleri içermektedir (Witt, Witt, 1995: 449-454; Lim, 1997: 839-844). Fuar, sergi, kongre, spor müsabakaları gibi planlı etkinlikler yanında, ekonomik kriz, salgın hastalıklar, savaşlar vb. beklenmedik olaylar da şüphesiz turizm talebi üzerinde etkili olmaktadır. Dolayısıyla, salt ekonomik değişkenlere dayalı talep modellerinden farklı olarak, kimi zaman ekonomi-dışı faktörlere de modellerde yer verildiği, hatta tamamen ekonomi-dışı faktörlerin incelendiği görülmektedir. Örneğin, Wang (2009: 80); 1997-Asya Finans Krizi, 21 Eylül 1999 depremi, 11 Eylül 2001 ABD 11 Eylül saldırıları ve 2003-SARS (Ağır Akut Solunum Yetersizliği Sendromu) salgınının Tayvan’a yönelik turizm talebi üzerine negatif etki yaptığını belirtmiştir. Dört kıta (Asya, Amerika, Avrupa ve Okyanusya) kaynaklı uluslararası

turizm talebinin altında yatan kültürel, doğal, etnik vb. ekonomik olmayan faktörleri araştıran Cho (2010: 317) ise, Avrupa ve Asyalıların kültürel mirasa yönelik destinasyonları daha çok tercih ettiklerini, Amerika'dan gelen turistlerin ise hava yoluyla erişilebilir olan ve nispeten yakında olan ülkeleri ziyaret etmek istediklerini tespit etmiştir.

Crouch (1995), uluslararası turizm talebini etkileyen, gelir seviyesi, ulusal fiyat düzeyleri, döviz kurları, seyahat maliyetleri ve turizm pazarlama giderleri gibi faktörleri dikkate alarak, Kuzey Avrupa, Güney Avrupa/Akdeniz, Okyanusya, Kuzey Amerika ve Asya bölgeleri için talep esnekliklerini tahmin ederek, bölgesel talep esnekliklerinin farklılaşmasına ilişkin bir meta analizi gerçekleştirmiştir. Divisekera (2003), Avrupa Bölgesi'nde İngiltere, Amerika'da ABD, Okyanusya'da Australya ve Yeni Zelanda olmak üzere üç hedef bölgeye yönelik uluslararası turizm talebinin temel belirleyicilerini, tüketici tercihleri teorisine dayanan bir talep modeli geliştirerek ele almıştır.

Turizm bölgesi tercihlerini etkileyen faktörleri ele alan Ouerfelli (2008), fiyat ve gelir gibi değişkenler yanında, rakip ülke turizm fiyatları ve arz faktörünü (zengin kültür mirası ve elverişli iklim vb.) modele eklemiştir. Uzun dönem talep elastikiyetlerini tahmin edebilmek için, çeyrek yıllık zaman serileri yardımıyla eş-bütünleşme testi ve hata düzeltme modeli (ECM) kullanarak Tunus'a yönelik gelecek bir yıllık Avrupa kaynaklı turizmi öngörmeye çalışmıştır. Avrupalı turist davranışlarının, ülkeden ülkeye değiştiğini vurgulayan Ourfelli, eş-bütünleşme analizi ile elde ettiği esneklik değerlerinin büyük olmasını, ilgili ülkelerden gelen turistlerin aradığı pahalı hizmetlerin yansımaları olarak değerlendirmiştir. ECM modelinin temel yapısal model ve birim kök analizleri ile karşılaştırıldığında daha hassas tahminleme olanağı sağladığını belirtmiştir (Ouerfelli, 2008).

Cho (2009), Amerika, Avrupa, Asya ve Okyanusya'dan, Asya Pasifik bölgesinde bulunan yedi turizm yoresine gelen aylık turist istatistiklerini kullanarak, turizm talebinin zamansal boyutunu araştırmıştır. Holt-Winters yöntemi ile yapay sinir ağı ve sayısal grafiklerin kullanıldığı analiz Ocak 1991-Aralık 2005 periyodunu kapsamaktadır. Chu (2009) ise, dokuz Asya-Pasifik ülkesi için (Hong Kong, Japonya, Kore, Tayvan, Singapur, Tayland, Filipinler, Avustralya ve Yeni Zelanda) aylık ve üç aylık zaman serilerini kullanarak, ARMA-tabanlı modeller yardımıyla gelecekteki turizm talebini öngörmeye çalışmıştır.

Lim ve McAleer (2001), Hong Kong ve Singapur'dan Avustralya'ya yönelen uzun vadeli turizm talebini ele aldıkları analizlerinde, Hong Kong ve Singapur'un gelir düzeyleri, Avustralya'nın turizm fiyatları, seyahat maliyetleri ve döviz kurları gibi makroekonomik değişkenlere logaritmik formda yer vermişlerdir. Hong Kong için 1975(1)-1996(4), Singapur için 1980(4)-1996(4) dönemleri ve üçer aylık mevsimsellikten arındırılmamış verilerin birim kök içerip içermediğinin sınanmasının ardından, Johansen eşbütünleşme analizi yapılmıştır. 1997 Asya

krizine ait verileri içermeyen çalışmada ayrıca, Avustralya'ya yönelen turizm talebini tahminleyebilmek için hata düzeltme modelleri tahmin edilmiştir (Lim, McAleer, 2001). Birkaç zaman serisinin aynı anda modellendiği, çok değişkenli zaman serilerinin eşbütünleşme analizini kapsayan bir başka analizlerinde yine Lim ve McAleer (2002), Malezya'dan Avustralya'ya yönelen turizm talebini açıklamaya çalışmışlardır. Malezya'nın gelir seviyesi, Avustralya turizm fiyatları, iki ülke arasındaki ulaşım maliyetleri ve döviz kurları gibi makroekonomik değişkenlerle turizm talebi arasındaki uzun dönemli ilişki araştırılmıştır. Birim kök testinde ADF prosedürü, eşbütünleşme vektörlerinin sayısını tahmin etmek için ise Johansen prosedürü kullanılmıştır. Durağan olmayan makroekonomik değişkenler grubu arasında tek bir eşbütünleşme ilişkisine rastlanmış ve En Küçük Kareler tahminleri ile karşılaştırılmıştır. Reel gelir değişkeni; eşbütünleşme tekniği kullanıldığında, Malezya'dan Avustralya'ya yönelen turizm talebi üzerinde önemli bir etkiye sahip bulunmazken, En Küçük Kareler tahmin-cisi kullanıldığında önemli bir değişken olmaktadır.

Habibi vd. (2008); İngiltere ve ABD'den Malezya'ya yönelen uzun vadeli turizm talebini ele aldıkları çalışmalarında, turizm talebini etkileyen menşe ülke gelirleri, Malezya turizm fiyatları ve taşıma maliyetleri gibi değişkenleri kullanarak, 1972-2006 dönemi yıllık verilerle, birim kök (ADF) testini müteakiben eşbütünleşme (Johansen) testi gerçekleştirmiş ve hata düzeltme modeli tahmin etmişlerdir. Değişkenler arasında uzun dönemli denge ilişkisi bulunduğu tespit edilmiş, İngiltere ve ABD'den gelen turistlerin, fiyat değişkenine karşı oldukça hassas oldukları tespit edilmiştir.

Wang (2009), döviz kurları, gelir, turizm fiyatları, seyahat maliyetleri gibi ekonomik faktörlerin ve 1996-2006 yılları arasında yaşanan dört önemli felaketin, Tayvan'a yönelik uluslararası turizm talebi üzerindeki etkilerini ARDL (auto-regression distributed lag) ve sınır testi yaklaşımları ile incelemiştir. Bu felaketler 1997-Asya Finans Krizi, 21 Eylül 1999-Deprem, 11 Eylül 2001-ABD'deki 11 Eylül Saldırıları ve 2003-SARS (Ağır Akut Solunum Yetersizliği Sendromu) salgınıdır. Tüm ekonomik değişkenler arasında bir uzun dönem dengesi bulunduğu sonucuna varılan analizde, gelir ve döviz kurları en önemli değişkenler olup, bahsedilen felaketlerin turist sayısını büyük oranda azalttığı, özellikle 11 Eylül, deprem ve SARS salgınının en fazla zarar veren felaketler olduğu tespit edilmiştir. Finansal krizlerin turizm talebi üzerindeki etkisi daha sınırlı kalmakta, dolayısıyla turistlerin güvenliği ve sağlığını güvence altına almanın, uluslararası turizm talebini muhafaza etmenin çok önemli bir unsuru olduğu vurgulanmaktadır.

Lim vd. (2009), Japonya'nın reel geliri ile turizm talebi arasındaki ilişkiyi ARMAX modeliyle araştırmış ve sonuçları tek denklem modeli sonuçları ile karşılaştırmışlardır. 1980(1)-2004(2) dönemi mevsimsellikten arındırılmamış

üçer aylık veriler kullanılan analizde, Japonya'dan, Yeni Zelanda ve Tayvan'a yönelen turizm talebinin gelir esnekliğini tahmin etmek için birim kök testleri yapılmıştır. ARMAX modelinin bulguları, menşe ülke gelirleri ile uluslararası turizm talebinin pozitif ilişkili olduğunu ortaya koymuştur.

Schiff ve Becken (2011), Yeni Zelanda'nın 16 turistik bölgesi için, uluslararası turistlerin harcama ve talep esnekliklerini, zaman serisi verileri kullanarak tahmin etmişlerdir. Asya bölgesinden gelen turistlerin fiyata oldukça duyarlı olduğu ve Yeni Zelanda'ya yönelik turizm talebinin, turist gönderen ülkelerdeki ekonomik krizlerden etkilendiği tespit edilirken, kur dalgalanmaları, turizm fiyatlarındaki değişikliklerden daha önemli görülmüştür.

Politik istikrarsızlık, Tsunami felaketi ve SARS krizleri olumsuz etki yapsa da, Tayland'ın ana hizmet sektörünün turizm olduğunu belirten Jintranun vd. (2011); mevsimsel birim kök testi (CHEGY-IPS) ve genelleştirilmiş momentler (GMM) eşbütünleşme analizi kullanarak, 1997-2010 dönemi Tayland'a yönelik uluslararası turizm talebini araştırmışlardır. Yazarlar, turist gönderen ülkenin geliri (GSYİH), Tayland ve her bir ülkenin tüketici fiyatları endeksi, döviz kurları ve ulaşım maliyetleri dahil tüm model değişkenlerinin, panel mevsimsel birim köklere sahip olduğunu, eşbütünleşme tahminlerinin literatürdeki bulgularla örtüşen sonuçlar verdiğini bildirmişlerdir.

Makroekonomik değişkenler, sadece uluslararası turizm talebi analizlerinde değil, iç turizm talebini değerlendirmek için de kullanılmaktadır. Örneğin, Kuzey Doğu İngiltere'deki Northumbria'ya yönelik İngiliz iç turizm eğilimlerini konu alan analizde, iç turizm talep fonksiyonu, çok değişkenli eşbütünleşme ve hata düzeltme modeli kullanılarak incelenmiştir. Yurtiçi turizm harcamaları, kişisel harcanabilir gelir, yerel bölge fiyatları ve ikame bölge fiyatlarının kullanıldığı analizde, nispi turizm fiyatlarındaki % 1 yükselişin, uzun vadede turizm talebinde % 9'luk düşüşe yol açtığı, yine uzun vadede reel gelirlerdeki %1 artışın, yurtiçi turizmde % 19 artışa neden olduğu, dolayısıyla, Northumbria iç turizm talebinin en önemli belirleyicilerinin nisbi fiyatlar ve reel gelir olduğu ifade edilmiştir (Seddighi, Shearing, 1997: 506-507).

Uluslararası turizm talebinde yeni ekonometrik tekniklere değinen Kulendran ve Witt (2001), EKK regresyon yönteminin zayıf tahmin performansına sahip olup olmadığını test ederek, hata düzeltme modelleri (ECM) ile en küçük kareler regresyon modellerinin performanslarını karşılaştırmışlardır. 1978-1995 dönemi İngiliz turistlere ait üçer aylık gözlemleri içeren çalışma, İngiliz turistlerin yoğun olarak gittikleri sekiz önemli destinasyonu yani, Fransa, Almanya, Yunanistan, İtalya, Hollanda, Portekiz, İspanya ve ABD'yi kapsamaktadır.

Avrupa'da, 1968-1999 döneminde İtalya, İspanya ve İngiltere'den Fransa'ya yönelen turizm talebinin belirleyicilerini ele alan Durberry ve Sinclair (2003), bu üç ülkenin göreceli fiyatları, döviz kurları, gelirleri, seyahat maliyetleri

gibi unsurları dikkate alarak, Yaklaşık İdeal Talep Sistemi (The Almost Ideal Demand System) kullanmıştır. Yazarlara göre, turizm piyasasındaki payları belirleyen anahtar değişken efektif fiyat rekabeti olduğu için, Fransa'nın turizm piyasasındaki pazar payı korunmak isteniyorsa, turizm fiyatlandırma politikalarına özellikle dikkat edilmesi ve turizm sunumunun daha da iyileştirilmesi gerekmektedir.

Almanya ve İngiltere'den Yunanistan'a yönelen uluslararası turizm talebini araştıran Dritsakis (2004), Almanya ve İngiltere'nin gelirleri, Yunanistan turizm fiyatları, seyahat maliyetleri ve bu üç ülke arasındaki döviz kurlarını içeren makroekonomik değişkenleri kullanılmıştır. 1960-2000 dönemi yıllık verileri kapsayan analizde, önce birim kök olup olmadığı ADF testi ile sınanmış, birim kök tespit edilince Johansen eşbütünleşme analizine geçilmiş, ayrıca Almanya ve İngiltere'den Yunanistan'a yönelen turizm talebi için hata düzeltme modelleri tahmin edilmiştir (Dritsakis, 2004).

Almanya'nın geleneksel olarak İspanyol turizmi için önemli bir kaynak olduğunu belirten Munoz (2007), Almanya'dan İspanya'ya yönelik turizm talebini ele aldığı çalışmasında, 1991-2003 dönemi panel veri seti kullanarak, gelir, göreceli fiyatlar, seyahat maliyeti, önceki dönem turizm talebi ve dış şoklar (politik istikrar vb.) gibi değişkenlere yer vermiştir. Yazarın bulgularına göre; önceki dönem turizm talebi, mevcut turizm talebi üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Almanya'daki ekonomik durum, İspanya'ya yönelik turizm talebinin önemli bir bileşenidir ki, tahmin edilen esneklik katsayısı birden büyük olduğu için, uluslararası turizmin Almanlar tarafından lüks ürün olarak görüldüğü sonucuna varılmıştır. İspanyol hizmet sunucularının, rakip destinasyonları dikkate alarak, ürünlerinin fiyat/kalite ilişkisini geliştirmek için çaba harcamaları gerektiğini belirten Munoz, rekabet açısından fiyatlamalarda dikkatli olunması gerektiğine vurgu yapmış, düşük maliyetli seyahat araçlarının hızla genişlemesi halinde turizmin daha da gelişeceğine değinmiştir.

Shen vd. (2011), İngiltere'den İspanya, Fransa, Yunanistan, İtalya, Avustralya, Kanada ve ABD'ye yönelik, 1984-2004 dönemi üçer aylık turizm talebini incelemiş ve kombinasyon tahminlerin performansını araştırmışlardır. Gelir, turist sayısı, ev sahibi ülke fiyatları, ikame ülke fiyatları ve 1991 Körfez Savaşı vb. kukla değişkenlere yer verilerek, beş ekonometrik ve iki zaman-serisi modeli ile, altı kombinasyon metodu kullanılmış ve tahmin performansları değerlendirilmiştir. Genel olarak, kombinasyon tahminlerinin başarılı bulunduğu yani, gelişmiş kombinasyon yöntemlerine dayalı tahminlerin, basit ortalama tekniğinden daha iyi performans verdiği ifade edilmiştir. Kombinasyon tahminlerinin performansının, kapsadığı bireysel tahmin performanslarının tutarlılığı ile doğrudan ilişkili olduğuna vurgu yapılmıştır.

Doğrusal bir talep modeli kullanan Yamaura ve Thompson (2014), Alman ve İngiliz turistlerin, Fransa, İtalya, Avusturya, İsviçre, Danimarka ve Polonya'ya olan turizm talebinin gelir ve fiyat esnekliklerini hesaplamış, İngiliz turistleri, Alman turistlere göre fiyatlara daha duyarlı bulmuşlardır. Söz konusu analizin Türkiye'ye de uygulanabileceğini ifade eden Yamaura ve Thompson(2014: 9), dünyanın ilk 20 turizm ülkesi arasında yer alan ve gelişen bir turizm sektörüne sahip olan Türkiye'nin, eğer Avrupa Birliği'ne (AB) üye olursa, Türk politika yapımcıların Euro'ya katılım konusunu çok iyi düşünmek zorunda olduklarını, çünkü Alman ve İngiliz turistlerin, Yunanistan ve İtalya gibi Euro kullanan diğer Akdeniz ülkelerine yönelebileceklerini ve Türk turizm endüstrisinin zarar görebileceğini ifade etmişlerdir.

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti için, turizm hizmetlerine dönük talep analizi, talep projeksiyonu ve trend analizi gerçekleştiren Bıçak, Altınay ve Jenkins (2005), turist gönderen ülkelerin geliri artıkça ülkeye gelen turist sayısının artacağını, buna karşılık Kuzey Kıbrıs'taki fiyatlar genel seviyesinin, turist gönderen ülke fiyatlarına göre daha hızlı yükselmesi halinde gelen turist sayısının azalacağını ortaya koymuşlardır.

Türkiye'nin turizm talebinin önemli bir yüzdesini oluşturan 18 ülkeden, Türkiye'ye yönelik turizm talebini regresyon analizi ile inceleyen Akış (1998); 1980-1993 dönemi turist gönderen ülkelerin geliri, göreceli fiyatları ve döviz kurları gibi makroekonomik ekonomik değişkenleri logaritmik formda kullanmıştır.

Türkiye'nin turizm gelirlerini etkileyen faktörleri inceleyen Aktaş (2005), analizinde hem talep hem de arz faktörlerine yer vermiştir. Türkiye'nin 1980-2000 döneminde elde ettiği turizm gelirlerini etkileyen bağımsız değişkenler olarak; gelen turist sayısı, turistik yatak kapasitesi, döviz kurları, seyahat acentelerinin sayısı, izin verilen yabancı sermaye miktarı, devlet bütçesinden reklam/tanıtım amacıyla turizm sektörüne aktarılan miktarları kullanmış ve seyahat acenteleri sayısının, turizm gelirlerini etkileyen en önemli değişkenlerden birisi olduğu sonucuna varmıştır. Rekabetin yoğun olduğu uluslararası turizm sektöründe, seyahat acentelerinin sayısının artırılmasının turizm gelirlerini artıracağına değinmiştir.

Kara vd. (2012) ise, Türkiye'nin turizm gelirlerinin, çeşitli makro ekonomik değişkenlerle ilişkisini ölçmek için üç model oluşturmuşlardır: İlk modelde turizm gelirleri ile iktisadi büyüme, ikinci modelde turizm gelirleri ile cari işlemler dengesi, üçüncü modelde ise reel döviz kuru ile turizm gelirleri arasındaki ilişkileri ölçmek amacıyla, Engle-Granger, VAR analizi ve Granger nedensellik analizi tekniklerini kullanmışlardır. Elde edilen sonuçlar doğrultusunda, büyümeden turizm gelirlerine tek yönlü, turizm gelirlerinden cari işlemler dengesine doğru çift yönlü ve döviz kurundan turizm gelirlerine doğru tek yönlü nedensellik bulunduğunu tespit etmişlerdir.

Türkiye'ye en çok turist gönderen 3 ülke için turizm talebini ele alan Zortuk ve Bayrak (2013: 54), mevsimsel birim kök bazında yaptıkları analizde, uluslararası turizm talebindeki mevsimsel dalgalanmaların, deterministik olmaktan ziyade, stokastik karakterde olduklarına değinmişlerdir.

II. VERİ SETİ VE HİPOTEZLER

Lim (1997: 841), turizm talebi analizlerinde en fazla kullanılan ve atıf yapılan değişkenlerin; gelir (%84), göreceli fiyatlar (%74), ulaştırma maliyetleri (%55) ve döviz kurları (%25) olduğunu belirtmiştir. Bu çalışmada da, Türkiye'ye yönelik uluslararası turizm talebinin; gelir, fiyatlar genel seviyesi, döviz kuru ve seyahat maliyetleri gibi makroekonomik belirleyicileri dikkate alınmış, 1996-2013 yılları üçer aylık veriler kullanılarak önerilen hipotezler test edilmiştir.

Analize dahil edilen ve Türkiye'ye 2013 yılında en çok turist gönderen ilk beş ülkenin (Almanya, Rusya, İngiltere, Bulgaristan, Gürcistan), Türkiye'ye gelen uluslararası turist sayısı içindeki toplam payları % 43,46'dır (Tablo 3). Çalışma kapsamının ilk beş ülkeyle sınırlı tutulmasında, diğer ülkelere ait karşılaştırılabilir verilerin yıllık temelde yayınlanması ve üçer aylık periyotlar itibarıyla hazırlanmamasından ötürü elde edilememesi etkili olmuştur. Bu nedenle analiz, uzun uğraşlarla aynı yöntem ve nitelikteki verilerine ulaşılabilen ilk beş ülke dikkate alınarak gerçekleştirilmiş, veri setine giren bazı değişkenler ise, ilgili ülkelere ait resmi verilere göre, tarafımızdan yapılan ek hesaplamalarla oluşturulmuştur.

Tablo 3: Türkiye'ye En Çok Turist Gönderen İlk 5 Ülke (2013)

Ülke	Turist Sayısı	% Payı
Almanya	5.041.323	14,44
Rusya	4.269.306	12,23
İngiltere	2.509.357	7,19
Gürcistan	1.769.447	5,07
Bulgaristan	1.582.912	4,53
İlk Beş Ülke Toplamı	15.172.345	43,46
Genel Toplam	34.910.098	100,00

Kaynak: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı (2014), 2013 Yılı Sınır Giriş-Çıkış İstatistikleri.

Analizde kullanılan değişkenler ile ilgili tanımlayıcı bilgiler aşağıda verilmiştir.

A. TURİST SAYISI

Uluslararası turizm talebi, genellikle; gelen turist sayısı, turist konaklama gün/gece sayısı veya turizm harcama/geliri ile ölçülmektedir. Akış (1998), Dritsakis (2004) ve Lim ve McAleer (2002) bağımlı değişken olarak turist sayısını almışlardır.

Bu çalışmada, Türkiye'ye gelen turist sayısı, uluslararası turizm talebini temsilen alınan bağımlı değişken olup bu veri seti, TÜİK Turizm İstatistikleri veritabanındaki "Milliyete Göre Dönemlik Giriş Yapan Yabancı Ziyaretçi Sayısı"ndan alınmıştır.

B. GELİR

Gelir, turizm talebi analizlerinde en fazla kullanılan açıklayıcı değişkenlerden birisi olup, veri ulaşılabilirliği açısından kolayca bulunabilen bir değişkendir. Harcanabilir gelir, kişi başı GSYİH, kişi başı GSMH gibi sayısal türleri bu amaçla kullanılabilir (Ourfelli, 2008: 129). Ancak harcanabilir gelirin ölçüm sorunlarından dolayı, genellikle kişi başı GSYİH veya GSMH rakamları kullanılmaktadır. Sadece bugünkü gelir değil, geçmişteki gelir de turizm talebi üzerinde etkili olmaktadır (Lim, 1997: 842). Witt ve Witt (1995: 453), Lim ve McAleer (2001, 2002), Munoz (2007), Alegre ve Pou (2006: 1344), Kulendran ve Witt (2001: 299)'e göre; gelir seviyesi ile turizm talebi doğru orantılıdır yani gelir yükselirse turizm hizmetlerine olan talep artar.

Bu analizde gelir değişkenini temsilen, ilgili ülkelerin harcamalar yöntemine göre ve 2005 sabit ABD \$'ı fiyatlarıyla hesaplanan kişi başı GSYİH verileri kullanılmıştır.

C. FİYAT

Turizmde ziyaret edilecek ülke ile ilgili iki fiyat vardır: "gidilen ülkedeki yaşam maliyeti yani tüketici fiyatları" ve "gidilen ülkeye seyahat fiyatı yani seyahat maliyeti. Bu iki fiyat, etki bakımından birleşebileceği gibi, biri diğerinden daha önemli de olabilmektedir (Seddighi, Shearing, 1997: 503). Aslında, turizm fiyatları ile kastedilen, sadece turistlerin satın aldığı ya da kullandığı mal ve hizmetlerin fiyatlarındaki gelişmelerdir. Ancak bugün pek çok ülkede, sadece turistik mal ve hizmet fiyatlarını kapsayan fiyat endeksleri hesaplanmamaktadır yani kullanılabilir değildir. Bu nedenle ilgili ülkelerin, tüketici fiyatları endeksi (TÜFE), üretici fiyatları endeksi (ÜFE) vb. göreceli fiyat yapıları dikkate alınmaktadır (Lim, 1997: 842; Dritsakis, 2004: 112).

Allen vd. (2009) şaşırtıcı şekilde, turizm fiyatları ile ülke içi turizm talebi arasında pozitif ilişki tespit etmişlerse de, genellikle turizm fiyatları ile turizm talebi arasında negatif ilişki bulunmaktadır (Witt, Witt, 1995: 453; Alegre, Pou, 2006: 1344; Lim, McAleer, 2001; Munoz, 2007). Eğer iki ülke arasındaki göreceli fiyat seviyeleri sabit iken, turist alan ülkenin fiyatlar genel seviyesi, turist gönderen ülkeye göre daha fazla yükselirse, turist alan ülkeye yönelik turizm talebinin azalması beklenir. Aslında bunun anlamı, turist ağırlayan ülkede turizm hizmetleri fiyatının daha hızlı yükseldiği yani, diğer ülkeye göre turizm hizmetle-

rinin daha pahalı hale geldiğidir. Aksine turistik rakiplerin turizm fiyatları ev sahibi ülkeden daha hızlı yükselirse, bu ülkelere yönelik talep azalacak, ev sahibi ülkenin de içinde olduğu rakip destinasyonlara olan talep artabilecektir.

Bu çalışmada, turizm hizmetlerinin fiyatını temsilen altı ülkenin göreceli fiyat yapıları kullanılmıştır. İlgili veri seti, 2010=100 bazlı Tüketici Fiyatları Endeksi (Tüm Ürünler) temel alınarak oluşturulmuştur.

D. DÖVİZ KURU

Lim (1997: 844)'e göre, döviz kurları ile ilgili veriler kolaylıkla ulaşılabilir olduğundan modellerde kullanılabilir. Turistlerin seyahat etme kararı verirken, özellikle çeşitli ülkelerin enflasyon oranları hakkındaki bilgi düzeylerinin sınırlı olduğu kabul edilirse, göreceli fiyatlar genel seviyesi değişikliklerinden ziyade, döviz kurlarına bakarak karar verdikleri düşünülmektedir. Bu bakımdan, turizm fiyatlarına ilave olarak, turizm talebi modellerinde döviz kurlarına da yer verilmektedir. Örn. Lim ve McAleer (2001, 2002), Dritsakis (2004) analizlerinde açıklayıcı değişken olarak döviz kurlarına da yer vermiş, hatta Schiff ve Becken (2011) kur dalgalanmalarının Yeni Zelanda turizmi için, turizm fiyatlarından daha önemli etkiye sahip olduğunu vurgulamıştır.

TÜROFED (2010: 6-7)'e göre; Avro'nun, Dolar ve İngiliz Sterlin'i karşısında değer yitirmesinden dolayı, turizm gelirinin yüzde 60'a yakın bölümünü Avro üzerinden kazanan Türkiye ciddi kayba uğramaktadır. Böylesine önemli görülen bir değişkenin analize dahil edilmesi rasyonel bir karar olacaktır.

Dritsakis (2004: 112) nominal döviz kurunu; bir ulusal para birimi alımı için gerekli olan menşe ülke (turist gönderen) para birimi olarak tanımlamaktadır. Nominal döviz kurları, fiyat deflatörü veya maliyet indeksine bölünerek fiyat artışlarının etkisi giderildiğinde, "Reel Döviz Kurları"na ulaşılmaktadır.

Reel döviz kurunun düşmesi, yerli mal ve hizmetleri, yabancı mal ve hizmetlere göre pahalılaştırarak ithalatı (döviz giderini) artırır, yükselmesi ise tersine yerli mal ve hizmetleri yabancı mal ve hizmetlere göre ucuzlatarak ihracatı (döviz geliri) teşvik eder. O halde reel döviz kuru ile döviz giderleri arasında negatif, reel döviz kuru ile ihracat (döviz geliri) arasında doğru yönlü ilişki olduğu söylenebilir (Tapşın, Karabulut, 2013: 191).

Bu açıdan bakıldığında ihracat gibi turizm sektörü de doğrudan reel döviz kuru ile ilişkilendirilebilir; reel döviz kuru düşerse turizm talebi (döviz geliri) azalır, reel döviz kuru yükselirse turizm talebi (döviz geliri) artar denebilir (ceteris paribus). Bu noktada şu çıkarımı yapmak da mümkündür: Türkiye'nin reel döviz kuru endeksinin yükselmesi TL'nin eksik değerlendiğini yansıtır ve bu durumda ilgili yabancı paranın bir birimi ile, alınması gerekenden daha fazla TL satın alın-

bilir. Bu ise turistlerin ülkemizde aynı hizmet karşılığında kendi paraları cinsinden daha az ödeme yapması anlamına gelir ki bu durumda gelen turist sayısının artacağı ileri sürülebilir.

Bu çalışmada döviz kurlarını temsilen modele dahil edilen değişken, “Reel Efektif Döviz Kuru İndeksi”dir. Ana ülke para biriminin (TL), seçilmiş ülkelerin para birimlerinin ağırlıklı ortalamasına eşit olacak şekilde, 2010=100 temelli indeks değerleri, bu veri setini oluşturmaktadır.

E. SEYAHAT MALİYETLERİ

Seddighi ve Shearing (1997: 503)’e göre seyahat maliyetleri, turizmdeki ikinci fiyat çeşidi olarak, turizm talebini önemli derecede etkileyebilen bir değişkendir. Yeni, ucuz ve güvenli seyahat imkanları ve vasıtaları geliştirildikçe, bu değişken önemini kaybedebilecektir. Günümüzde henüz önemsiz kabul edilecek bir düzeye geldiği söylenememektedir. Gerçi seyahat acentelerinin gelişmesi ile sunulan paket tur opsiyonları oldukça hesaplı olsa da, toplam turizm talebi dikkate alındığında, seyahat maliyetleri hala önemli bir değişkendir.

2013 yılında tüm uluslararası turistlerin %53’ü uçak ile seyahat ederken, karayolunu kullananlar % 40, denizyolunu tercih edenler %5, demiryolu ise %2 paya sahiptir (UNWTO, 2014: 4). Genellikle seyahat maliyetlerini temsilen, havayolu, karayolu, denizyolu ya da demiryolu bilet fiyatları kullanılmaktadır. Ancak çoğu ülkede bu fiyatlara dönük zaman serileri bulunamadığından, rafine veya ham petrol fiyatları bu amaçla kullanıldığı görülmektedir. UNCTAD (2013: 286-289) verilerine göre; 994 milyar \$ ihracatı olan seyahat ve 892 milyar \$ ihracatı olan taşımacılık sektörleri, petrol fiyatlarının doğrudan etkisi altında olup, petrol fiyatlarının yükselmesinden olumsuz etkilenmektedir. Witt ve Witt (1995: 454), Dritsakis (2004: 112), Munoz (2007) Lim ve McAleer (2001, 2002), analizlerinde seyahat maliyeti değişkenine yer veren yazarlardan bazılarıdır.

Tablo 4: Beş Ülkenin Önemli Şehirleri ile İstanbul Arasındaki Kuş-Uçuşu Mesafe

Başlangıç Noktası	Variş Noktası	Aradaki Mesafe (Mil ve Km)
İstanbul	Berlin	1,080 mil / 1 738 km
İstanbul	Moskova	1,091 mil / 1 756 km
İstanbul	Londra	1,556 mil / 2 504 km
İstanbul	Sofya	313 mil / 504 km
İstanbul	Tiflis	756 mil / 1 217 km

Kaynak: <http://www.travelmath.com/distance/> Erişim Tarihi: 19/11/2014

Bu analizde, seyahat maliyetlerini temsilen, tablo 4’de sunulmuş olan her bir ülke ile Türkiye arasındaki kuş uçuşu uzaklığın, EIA reel ham petrol fiyatlarına

oranlanması suretiyle elde edilen veri seri kullanılmıştır (mesafe/hampetrol fiyatları). Buradaki amaç, ülkelerin Türkiye'ye olan uzaklıkları ve petrol fiyatlarını birlikte dikkate alarak ilişkilendirmektir. Mesafe sabit kaldığı için, örneğin petrol fiyatları yükseldiğinde hesaplanan değer, -paydanın sayısal değeri büyüdüğünden- düşmektedir. Bu durumda turizm talebi azalacaktır. Normalde sadece petrol fiyatları bu değişkeni temsilen alınabilmektedir. Ancak, ilgili ülkelerin mesafelelerinin bu şekilde petrol fiyatlarıyla birlikte dikkate alınması, mesafe faktörünün turizm talebi üzerindeki etkisini modelleyebilmek açısından avantaj sağlamaktadır.

Buraya kadar yapılan açıklamalar çerçevesinde ve yukarıda açıklanan değişkenler dikkate alınarak önerilen temel hipotezler şunlardır:

Hipotez 1: "Türkiye'ye turist gönderen ülkelerin kişi başına düşen gelir seviyesi yükseldikçe, bu ülkelerden Türkiye'ye yönelen uluslararası turizm talebi artmaktadır". Beklenen işaret (+) pozitifdir.

Hipotez 2: "Türkiye'deki turizm hizmetlerinin fiyatı, Türkiye'ye turist gönderen ülkelerdeki fiyatlardan daha hızlı yükseldikçe, bu ülkelerden Türkiye'ye yönelen uluslararası turizm talebi azalmaktadır". Beklenen işaret (-) negatiftir.

Hipotez 3: "Türkiye'nin reel döviz kuru, Türkiye'ye turist gönderen ülkelerin reel döviz kurlarından daha hızlı yükseldikçe, bu ülkelerden Türkiye'ye yönelen uluslararası turizm talebi artmaktadır". Beklenen işaret (+) pozitifdir.

Hipotez 4: "Türkiye ile turist gönderen ülkeler arasındaki seyahat maliyetleri azaldıkça, Türkiye'ye yönelik uluslararası turizm talebi artmaktadır". Beklenen işaret (-) negatiftir.

Tablo 5: Analizde Kullanılan Değişkenlerle İlgili Tanımlayıcı Bilgiler

Değişken	Temsili Değişken	Kod	Kaynak
Türkiye'ye Yönelik Turizm Talebi	Türkiye'ye Giriş Yapan Yabancı Ziyaretçi Sayısı (Mevsimsel Etkilerden Arındırılmış ve logaritması alınmış)	Ln(TT)	TÜİK (2014), Turizm İstatistikleri, Milliyete Göre Dönemlik Giriş Yapan Yabancı Ziyaretçi Sayısı
Türkiye'nin Turizm Fiyatları	Tüketici Fiyatları Endeksi 2010=100 (Tüm ürünler)	TF	<i>Türkiye, Almanya ve İngiltere:</i> Federal Reserve Bank of St. Louis (2014) ve OECD (2014a) <i>Rusya:</i> Federal Reserve Bank of St. Louis (2014), OECD (2014b), The Central Bank of the Russian Federation (2014) <i>Bulgaristan:</i> Federal Reserve Bank of St. Louis (2014), Eurostat (2014a), The European Central Bank (2014), The Bulgarian National Bank (2014) <i>Gürcistan:</i> The National Bank of Georgia (2014)
Turist Gönderen Ülkelerin Geliri	Kişi Başı GSYİH (2005 Sabit ABD Doları, Harcamalar Yaklaşımı, Mevsimsel Etkilerden Arındırılmış)	G	Eurostat (2014b), OECD (2014c), The World Bank (2014)
Seyahat Maliyetleri	Her bir ülkenin İstanbul'a uzaklığı ve Ham petrol Fiyatları	SM	<i>Mesafe:</i> http://www.travelmath.com/distance/ <i>Hampetrol fiyatları:</i> The U.S. Energy Information Administration (EIA) (2014), Imported Crude Oil Price (\$/barrel, Real)
Döviz Kurları	Reel Efektif Döviz Kuru (2010=100)	REDK	The Worldbank (2014), GEM Database, Federal Reserve Bank of St. Louis (2014), IMF (2014), International Financial Statistics Data.

III. ANALİZ YÖNTEMİ VE EKONOMETRİK MODEL

Bir önceki bölümde ifade edilen ve Tablo 5'te sunulan değişkenler kullanılarak tahmin edilecek olan yarı-logaritmik ekonometrik model şu şekildedir:

$$\ln(TT)_{it} = \alpha + X'_{it}\beta_i + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

1 no'lu denklemde, $i=1,2,3,\dots,N$ yatay kesit birimlerini, $t=1,2,3,\dots,T$ zaman boyutunu temsil etmektedir. Denklemde yer alan TT_{it} değişkeni "i" ülkesinden "t" döneminde Türkiye'ye gelen turist sayısını göstermektedir. Ayrıca, X açıklayıcı değişkenler² vektörünü göstermektedir ve Türkiye'ye yönelik turizm talebini etkilediği düşünülen değişkenleri kapsamaktadır. Çalışmada kullanılan veri seti Tablo 3'de yer alan 5 ülkeyi ve 1996Q1-2013Q4 dönemini kapsamaktadır. Veri seti panel veri analizine uygun formattadır. Literatürde panel veri setlerinin ekonometrik analizinde kullanılan çok sayıda yöntem vardır³. Düzmece regresyon (Spurious regression) sorunu ile karşılaşmamak için, zaman serilerinde olduğu gibi, öncelikle analizde kullanılacak değişkenlerin durağan olup olmadıkları araştırılmalıdır. Değişkenlerin durağan olup olmadıklarını araştırmada literatürde çok sayıda yaklaşım geliştirilmiştir. Standard panel veri durağanlık ve kointegrasyon testleri ülkeler arasında eşzamanlı hata korelasyonunun (contemporaneous error correlation) sıfır olduğu varsayımı altında yapılmaktadır. Bununla birlikte, göz önüne alınmayan veya gözlemlenemeyen genel faktörler (unobserved common factors) ampirik çalışmalarda eşzamanlı hata korelasyonu ortaya çıkarabilmektedir (Baltagi, 2014). Literatürde 1.nesil durağanlık testleri olarak bilinen testlerin bir kısmı her ne kadar heterojenliği göz önüne alsalar da kesitler (bu çalışma da, ülkeler) arası bağımlılığı (cross-section dependence) göz önüne almamaktadırlar (örneğin; Levin, Lin, Chu (2002); Im, Pesaran, Shin (1997); Maddala, Wu (1999)). Yatay kesit bağımlılığı genel olarak analize alınan değişkenleri ortak etkileyen bir takım olaylar (örneğin, petrol krizleri, global ekonomik kriz gibi) sonucu ortaya çıkabilmekte ve bu olayların etkisi heterojen olsa veya tüm ülkelerde aynı şekilde ortaya çıkmasada analizleri yaparken bu etkilerin olup olmadığının tespit edilmesi ve analizlerin test istatistiklerinin gücünü etkileyen bu etkiler göz önüne alınarak yapılması önem arz etmektedir (O'Connel (1998); Moscone, Tosetti (2009)). Literatürde, yatay kesit bağımlılığını dikkate alan durağanlık testleri 2.nesil durağanlık testleri olarak adlandırılmaktadır ve bu konuda literatürde çok sayıda çalışma yapılmış ve yapılmaktadır (Örneğin, Bai ve Ng (2004); Smith vd. (2004); Moon, Perron (2004); Pesaran (2007); Palm vd. (2011) gibi.

Bu çalışmada öncelikle Pesaran (2004) ve Pesaran, Ullah ve Yamagata (2008), tarafından geliştirilen yatay kesit bağımlılığı testi yapılmıştır. Bu testlerde boş hipotez "yatay kesit bağımlılığı yoktur" şeklindedir ve bulgular Tablo 6'da sunulmuştur. Örneğin, trendin içerilmediği durumda test istatistiği Pesaran (2004) için 0.087 olarak hesaplanmıştır ve p-değeri 0.9307'dir. Dolayısıyla bu yaklaşıma göre boş hipotez kabul edilecektir. Bununla birlikte Pesaran vd. (2008) testine göre yine trendin içerilmediği durum için test istatistiği 17.81 olarak hesaplanmış ve boş hipotez reddedilmiştir. Benzer şekilde, trendin yer aldığı her iki testte de boş hipotez reddedilmektedir. Dolayısıyla, yatay kesit bağımlılığı söz konusudur ve analizlerde bunu göz önüne almak gerekmektedir.

Tablo 6: Yatay Kesit Bağımlılığı Testi

	Trendsiz	p-değeri	Trendli	p-değeri
Pesaran (2004)	0.087	0.9307	2.247	0.0247
Pesaran vd. (2008)	17.81	0.000	19.55	0.000

Çalışmada kullanılan değişkenlerin durağanlık analizi sonuçları (yatay kesit bağımlılığını dikkate alan ve almayan) iki farklı yaklaşım kullanılarak yapılmıştır. Fakat bunlardan sadece yatay kesit bağımlılığını dikkate alan üç test sırasıyla Smith vd. (2004) lagranj çarpanı (LM) testi ve Palm vd. (2011) (PSU)⁴ tarafından geliştirilen iki test “grup ortalaması” ve “medyan” kullanılarak hesaplanan testlere ait sonuçlar Tablo 7’de sunulmuştur. Her üç testte de boş hipotez tüm paneller birim kök içermektedir (veya seriler durağan değildir), şeklindedir. Tablo 7’de görüldüğü gibi çalışmada kullanılan seriler, her ne kadar seviye değerlerinde durağan olmasalar da, birinci derece farkları alındığında durağan hale gelmektedirler. Dolayısıyla, kullanılan değişkenlerin tamamı, gerek sadece sabit terim kullanılsın, gerekse hem sabit hem de trend değişkeni aynı anda kullanılsın, birinci dereceden entegre veya $I(1)$ ’dir.

Tablo 7: Durağanlık Test sonuçları

	<i>Smith vd (2004)-LM-Testi</i>		<i>PSU Testi: Group-Ortalaması</i>		<i>PSU Testi: Median</i>	
	Sabit	Sabit+Trend	Sabit	Sabit+Trend	Sabit	Sabit+Trend
TT	1,119	4,765	-0,620	-11,948	-1,072	-6,361
G	1,391	3,724	-0,844	-5,569	-0,450	-5,570
SM	2,89	3,971	-3,245	-11,026	-3,250	11,030
TF	1,25	6,086	-0,241	-6,071	0,238	-5,921
REDK	5,43	7,6	-4,031	-8,412	-3,203	-7,676
	Birinci Derece Fark					
	<i>Smith vd (2004)-LM-Testi</i>		<i>PSU Testi: Group-Ortalaması</i>		<i>PSU Testi: Median</i>	
	Sabit	Sabit+Trend	Sabit	Sabit+Trend	Sabit	Sabit+Trend
TT	35.726***	36.314***	-69.776***	-70.876***	-65.942***	-65.524***
G	24.035***	24.606***	-68.165***	-69.630***	-68.241***	-68.412***
SM	20.956***	20.86***	-50.082***	-50.095***	-50.080***	50.090***
TF	17.1***	16.896***	-51.364***	-52.898***	-52.425***	-54.789***
REDK	26.178***	27.236***	-61.387***	-62.175***	-60.705***	-60.921***

Model tahmin edilmeden önce değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki olup olmadığı literatürde çok sayıda yaklaşımın geliştirildiği “ko-integrasyon” veya “eş-bütünleşme” testleri ile yapılacaktır. Bu çalışmada, değişkenler arasında

ko-integrasyon olup olmadığını araştırmak için Pedroni (1999 ve 2000), Kao (1999), ve Westerlund (2008)⁵ yaklaşımları kullanılmış ve (1) nolu denklem için testler yapılmıştır ve sonuçlar Tablo 8’de sunulmuştur.

Westerlund (2008)’in yaklaşımı literatürde Durbin-Hausman testi olarak adlandırılmaktadır ve aşağıda verilen testlerden farklı olarak, hem yatay kesit bağımlılığını, panel (Durbin-Hausman Panel) ve grup (Durbin-Hausman Grup) boyutu şeklinde gözönüne almakta, hem de çalışmada kullanılan serilerin aynı derecede durağan olmaları gerekliliği ön şartı olmaksızın kointegrasyon testi yapma imkanı sağlamaktadır. Durbin-Hausman Panel testinde otoregresif parametrenin, hem boş hem de alternative hipotez altında, tüm yatay kesitler için aynı olduğu varsayılmakta ve boş hipotezin reddedilmesi tüm yatay kesitler için ko-integrasyon ilişkisinin olduğu anlamına gelmektedir. Durbin-Hausman Grup yaklaşımı Panel yaklaşımından farklı olarak otoregresif parametrenin yatay kesitler arası farklılaşmasına olanak sağlamak ve boş hipotezin reddedilmesi yine ko-integrasyon ilişkisinin olduğu anlamına gelmektedir (Westerlund, 2008). Pedroni tarafından geliştirilen alternatif testler denklem (1)’e ait hata terimi tahmin sonrası elde edildikten sonra, bu hata teriminin bağımlı değişken olduğu bir yardımcı regresyon kullanılarak yapılmaktadır. Bu testlerden ikisi (Panel PP ve Panel-ADF istatistikleri) hesaplanmış yönteminden hareketle kesit içi (within dimension) panel ko-integrasyon testleri, diğer ikisi ise (Grup PP ve Grup-ADF istatistikleri) grup ortalamalarına dayanmakta ve kesitlerarası (between dimension) panel ko-integrasyon testleri şeklinde adlandırılmaktadır⁶. Kao tarafından geliştirilen testte, kısaca, denklem (1)’e ait hata terimine bir ADF (Augmented Dickey Fuller) testi uygulanmaktadır.

Sonuç olarak, her üç testte de boş hipotez, “değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi yoktur” şeklindedir ve Tablo 8’de görüldüğü gibi gerek Westerlund ve Pedroni, ve gerekse Kao testinde boş hipotez reddedilmiştir. Dolayısıyla, ilgilenmiş olduğumuz seriler arasında uzun dönemli bir ilişki olduğuna karar verilmiştir.

Tablo 8: Westerlund, Pedroni ve Kao Panel Eşbütünleşme⁷ Testi Sonuçları

Pedroni (2000) Eşbütünleşme Testi: Kesitiçi (Within Dimension)					
		t-İstatistiği	Olasılık	Ağırlıklı t-İstatistiği	Olasılık
Panel PP-İstatistiği		-15,227	0.0000	-4,498	0.0000
Panel ADF-İstatistiği		-17,665	0.0000	-4,38	0.0000
Pedroni (2000) Eşbütünleşme Testi: Kesitlerarası (Between Dimension)					
		t-İstatistiği	Olasılık		
Grup PP-İstatistiği		-6,736	0.0000		
Grup ADF-İstatistiği		-8,452	0.0000		
Kao Eşbütünleşme Testi					
		t-İstatistiği	Olasılık		
ADF		-3,269	0.0005		

Değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin var olduğuna karar verildikten sonra denklem (1) için uzun dönem katsayılarının tahmini yapılacaktır. Bu çalışmada, uzun dönem katsayılarının tahmininde hem yatay kesit bağımlılığını dikkate alan, hem de bu durumu göz ardı eden iki farklı tahmin yöntemi kullanılarak tahminler yapılmıştır. Yatay kesit bağımlılığını dikkate almayan iki farklı tahmin yöntemi, sırasıyla, Pedroni (2001) tarafından geliştirilen ve grup ortalamalarını baz alan tam dönüştürülmüş en küçük kareler (FMOLS), ve Kao ve Chiang (2001)'in literature kattığı dinamik en küçük karelerdir (DOLS). Her iki yaklaşımda da temel nokta gerek otokorelasyon sorunu ve gerekse içsellik oluşturduğu yanlılığın (endogeneity bias) ortadan kaldırılmasıdır. FMOLS'de bu düzeltme yarı-parametrik bir yaklaşım kullanılarak yapılırken, DOLS'de farkı alınmış bağımsız değişkenlerin öncül ve ardıl ("lead and lagged") değerleri kullanılarak parametrik olarak yapılmaktadır (Westerlund, 2008: 214). Ayrıca, gerek FMOLS ve gerekse DOLS yaklaşımında uzun dönem katsayılarının tahmini değişkenlerin 1.derece farkını almadan yapılabilmektedir.

Bununla birlikte her ne kadar literatürde gerek Pedroni (2001)'e ait FMOLS ve gerekse Kao ve Chiang (2000)'e ait DOLS yaklaşımları çok sık kullanılsa bile her iki yöntemde de tahmin "yatay kesit bağımsızlığı" varsayımı altında yapılmaktadır. Dolayısıyla, yatay kesit bağımlılığını dikkate alan bir yöntem daha sağlıklı sonuçlar ortaya koyacaktır (Bai vd. (2009); Bodart vd. (2012)). Bai vd. (2009), Bai ve Kao (2006) tarafından geliştirilen ve yatay kesit bağımlılığını dikkate alan iki aşamalı FMOLS yaklaşımını ortak stokastik trendlere izin verecek şekilde daha da geliştirmiştir ve yeni geliştirilen yaklaşımın Bai ve Kao (2006)'ya göre ortalama yanlılık (mean-bias) açısından daha üstün olduğunu ispat

etmişlerdir. Bu çalışmada, FMOLS (Pedroni, 2001) ve DOLS (Kao, Chiang, 2001) metodları kullanılarak elde edilen sonuçlara ilave olarak, literatürde sürekli güncellenmiş tam dönüştürülmüş (CupFM) ve sürekli güncellenmiş yanlılık (bias) düzeltilmiş (CupBC) tahminciler olarak bilinen ve Bai vd. (2009) tarafından geliştirilen yöntem kullanılarak tahminler yapılmıştır.

Bai vd. (2009) Cup-Tahmincilerini elde ederken öncelikle şu denklemden yararlanırlar:

$$y_{it} = x_{it}'\beta + e_{it} \quad (2)$$

Burada, “i” ülke boyutunu “t” zamanı göstermek üzere, “ y_{it} ” modelin bağımlı değişkenini “ x_{it} ” ise durağan olmayan bağımsız değişkenleri, “ β ” ortak eğim katsayıları vektörü “ e_{it} ” ise hata terimidir. Bağımsız değişkenler için şu tanımlama söz konusudur: $x_{it} = x_{i(t-1)} + \varepsilon_{it}$. Bai vd. (2009), modelde yatay kesit bağımlılığını denklem (2)’de yer alan hata terimine bir faktör yapısı sınırlaması koyarak yapmaktadır. Dolayısıyla, $e_{it} = \lambda_i' F_t + u_{it}$ şeklinde tanımlanmaktadır.

Burada F_t gözlemlenemeyen ortak faktörleri ve λ_i ise ülke spesifik faktör yüklemelerini (factor loadings) göstermektedir. Eğer “ F_t ” ve “ u_{it} ” durağan iseler, e_{it} ’de durağandır ve yatay kesit bağımlılığını dikkate almadan yapılan ortak (pooled) regresyon model tahmin edilirse hala tutarlı (consistent) tahminciler elde edilebilir. Bununla birlikte, $F_t = F_{t-1} + \omega_{it}$, şeklinde ise yani “ F_t ” I(1) ise ortak regresyon sonucu tutarlı olmayacaktır. Bai vd. (2009) tarafından geliştirilen ve CupBC ve CupFM şeklinde adlandırılan iki yeni tahminci durağan olmayan genel faktörleri dikkate alarak ve iterasyon kullanarak aynı anda hem faktörleri hem de kointegrasyon katsayılarını tutarlı bir şekilde elde etme olanağı sağlamaktadır⁸. Bai vd. (2009)’un literature kattığı tahmincilerin iki önemli avantajı vardır. Bunlardan ilki, çıkarım için, t, F ve Ki-kare testlerinin kullanımına olanak sağlama-ları, ikincisi ise, gerek değişkenleri etkileyebileceği düşünülen ortak faktörlerin (common factors) ve gerekse açıklayıcı değişkenlerin karışık I(1)/I(0) olması durumlarında bile dirençli (robust) sonuçlar sunmalarıdır (Bai vd., 2009:83).

Literatürde Bai vd. (2009) çalışmasını kullanan çok sayıda analiz söz konusudur, örneğin; Badillo vd. (2011), Bottasso vd. (2013), Camarero vd. (2013) ve Serwa (2013) gibi. Çalışmanın bir sonraki bölümünde DOLS, FMOLS, Cup-FM ve Cup-BC kullanılarak elde edilen ve sonuçları Tablo 9’da sunulan bulgular tartışılacaktır.

Tablo 9: Tahmin Sonuçları

	Bağımlı Değişken: Ln(TT)			
	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4
Bağımsız Değişkenler	DOLS	FMOLS	Cup_FM	Cup_BC
G	-0.00019***	-0.000157***	-0.00032***	-0.00031***
	[-6.83]	[-5.759]	[-45.660]	[-41.616]
SM	-0.01047***	-0.00985***	-0.01755***	-0.02196***
	[-5.34]	[-5.675]	[-44.519]	[-51.335]
TF	-0.01275***	-0.012198***	-0.0155***	-0.0128***
	[-11.05]	[-9.831]	[-60.400]	[-51.296]
REDK	0.03262**	0.029642**	0.0349***	0.0286***
	[15.79]	[13.691]	[85.919]	[72.178]
Ülke Sayısı (i)	5	5	5	5
Gözlem Sayısı	341	341	341	341

Not: 1) Parantez içerisindeki değerler t-istatistikleridir.

2) ***, %'de anlamlılığı, **, %5' te anlamlılığı göstermektedir.

IV. BULGULARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Bu bölümde önerilen model çerçevesinde yapılan hipotez testleri ile ilgili sonuçlara yer verilmiş ve literatürdeki analizlerin bulgularıyla karşılaştırılmıştır.

Hipotez 1: “Türkiye’ye turist gönderen ülkelerin kişi başına düşen gelir seviyesi yükseldikçe, bu ülkelere Türkiye’ye yönelen uluslararası turizm talebi artmaktadır”.

İlk hipotezde, turist gönderen ülke gelirinin yükselmesi halinde, bu ülkeden Türkiye’ye gelen turist sayısının artacağı, yani aralarında pozitif ilişki olduğu beklenmekteydi. Ancak beklenenin aksine gelir değişkeninin katsayısı istatistiksel olarak önemli ve negatif çıkmıştır. Bu bulgu, turist gönderen ülkenin geliri arttığında, bu ülkeden gelen turist sayısının artacağını bildiren; Crouch (1995), Akış (1998), Dritsakis ve Athanasiadis (2000: 46), Kulendran ve Witt (2001: 299-300), Durbarry ve Sinclair (2003: 928-929), Dritsakis (2004: 115), Bıçak vd. (2005), Munoz (2007: 19), Habibi vd. (2008:10), Wang (2009: 80), Lim vd. (2009) ve Jintranun vd. (2011)’nin sonuçlarıyla tutarsızdır. Önerilen hipotez reddedilmiştir.

Turist gönderen ülkelerin gelirinin artması halinde, bu ülkelere Türkiye’ye gelen turist sayısının azalması, rasyonel bir bakış açısıyla şöyle açıklanabilir: incelenen dönemde Türkiye’ye gelen turistler, ana ülkelerindeki gelir seviyesi yükseldikçe, bir turizm destinasyonu olarak Türkiye’den vazgeçmekte,

yani Türkiye'yi tercih eden turistler, düşük fiyatlar ve kendi bütçeleriyle ilgili harcama kısıtlarını dikkate alarak Türkiye'yi tercih etmekte, gelir seviyeleri artıp nispeten zenginleştikçe, turizm destinasyonu tercihini başka yörelere kaydırmaktadırlar. Kısacası Türkiye'nin, düşük harcama eğiliminde olan ve gelir seviyesi pek yüksek olmayan turistleri ağırladığını söylemek mümkündür. Bu noktayı destekleyen bir husus da, Türkiye'de turist başına harcama tutarının (ziyaretçi başına gelir tutarı), dünya ortalamasının altında kalmasıdır. Dünya ortalamasının 1070 \$ olduğu turist başına ortalama harcama tutarı, Türkiye'de sadece 925 \$'dır (UNWTO, 2014: 4-5). Kanımızca bu husus, gelir seviyesi ile turizm talebi arasındaki negatif ilişkiyi anlamlı hale getirmektedir.

Hipotez 2: "Türkiye'deki turizm hizmetlerinin fiyatı, Türkiye'ye turist gönderen ülkelerdeki fiyatlardan daha hızlı yükseldikçe, bu ülkelerden Türkiye'ye yönelen uluslararası turizm talebi azalmaktadır".

Türkiye'de turizm fiyatlarını temsilen alınan fiyat endekslerinin, turist gönderen ülkelerdeki fiyat endekslerinden hızlı yükselmesi, beklediği gibi Türkiye'ye gelen turist sayısını azaltmaktadır. İlgili değişkenin katsayısı beklediği gibi negatif ve önemlidir. Bu bulgu, Akış (1998), Kulendran ve Witt (2001: 300), Lim ve McAleer (2002: 199), Durbarry ve Sinclair (2003: 938), Bıçak vd. (2005: 88), Munoz (2007: 20), Habibi vd. (2008: 10), Wang (2009: 80) gibi, literatürdeki pek çok analizin bulgularıyla tutarlı, Allen vd. (2009)'nin, turizm fiyatları ile ülke içi turizm talebi arasında pozitif ilişki olduğu bulgusu ile tutarsızdır.

Türkiye'de nispeten yüksek enflasyon oranları görülmesi, turizm fiyatlarını yükselterek turizm talebini olumsuz etkilemektedir. Analiz sonuçlarına göre ikinci hipotez kabul edilmiştir.

Hipotez 3: "Türkiye'nin reel döviz kuru, Türkiye'ye turist gönderen ülkelerin reel döviz kurlarından daha hızlı yükseldikçe, bu ülkelerden Türkiye'ye yönelen uluslararası turizm talebi artmaktadır".

Modelde döviz kurlarını temsilen kullanılan değişkenin katsayısı, reel kurlarla turizm talebi arasındaki pozitif ve önemli ilişkiyi yansıtmaktadır. Türkiye'nin reel döviz kurunun, turist gönderen ülkelerin reel döviz kurlarına göre daha hızlı yükselmesi (TL'nin reel olarak değer kaybetmesi) veya turist gönderen ülkelerin para birimlerinin TL'ye nispetle değer kazanması, Türkiye'ye yönelen uluslararası turizm talebini artırmaktadır. Diğer bir ifadeyle, daha güçlü yani değer kazanan TL, uluslararası turist sayısında azalmaya yol açacaktır. Sonuç olarak, önerilen hipotez kabul edilmiştir. Bu sonuç, döviz kurları ile turizm talebi arasındaki ilişkiye vurgu yapan; Crouch (1995), Akış (1998: 100), Dritsakis ve Athanasiadis (2000: 46), Lim ve McAleer (2002: 199), Dritsakis (2004: 115),

Wang (2009: 79), Demirel vd. (2013)⁹, Jintranun vd. (2011)'nin bulgularıyla tutarlı bulunmuştur.

Hipotez 4: "Türkiye ile turist gönderen ülkeler arasındaki seyahat maliyetleri azaldıkça, Türkiye'ye yönelik uluslararası turizm talebi artmaktadır".

Her bir turist gönderen ülke ile Türkiye arasındaki uzaklığı ve petrol fiyatlarını birlikte kullanarak tarafımızdan hesaplanan ve modele giren değişkenin katsayısı negatiftir. Yani analiz kapsamında yer alan her bir turist kaynağı ülkeden, Türkiye'ye yolculuk yapmak için katlanılan masrafları simgeleyen seyahat maliyetleri ile, Türkiye'ye yönelik turizm talebi arasında negatif ve önemli bir ilişki tespit edilmiştir. Bu bulgu, Crouch (1995), Kulendran ve Witt (2001: 300), Lim ve McAleer (2002: 199), Dritsakis (2004: 115), Munoz (2007: 20), Habibi vd. (2008: 10), Wang (2009: 80), Jintranun vd. (2011)'nin, seyahat masrafları ile ilgili ülkeye yönelik turizm talebi arasında tespit ettikleri negatif ilişkiyle tutarlıdır.

Seyahat maliyetlerinin artışı gelen turist sayısını azaltmaktadır. Mevcut seyahat süresini etkilemeksizin veya kısaltacak şekilde, seyahat maliyetlerini düşüren çözümler geliştirildikçe, Türkiye'ye yönelen turizm talebi artacaktır. Hipotez kabul edilmiştir.

SONUÇ

Birçok kantitatif yöntemle turizm talebi tahmin edilmesine rağmen, her durumda başarılı sonuç veren bir tahmin yöntemi henüz geliştirilememiştir (Witt, Witt, 1995: 447-458; Li vd., 2005: 82; Song, Li, 2008). Dolayısıyla turizm talebine ilişkin analizlerin sürekli tekrarlanması ve yeni modellere yönelik arayışların sürdürülmesi gerekmektedir.

Bu çalışmada Türkiye'ye yönelen uluslararası turizm talebini etkileyen ekonomik nitelikli değişkenler araştırılmıştır. Bulgular, turist gönderen ülke geliri dışındaki tüm değişkenlerin, turizm talebi üzerinde beklenen yönde ve önemli etkiye sahip olduklarını ortaya koymuştur. Türkiye'ye gelen turistlerin ana ülkelerinde gelir arttıkça, gelen turist sayısının azalması da Türkiye'de turizm sektörü için önemli bir sorunu işaret etmiştir: Türkiye'ye gelen turistler fazla para harcamayan ve zenginleştikçe daha pahalı destinasyonlara yönelen bir eğilime sahiptirler. Bunun için fiyat/kalite odaklı stratejiler geliştirilmeli, Türkiye'nin turizm gelirlerini artırma noktasında yeni çözümler üretmesi gerekmektedir.

Türkiye bir trilyon doları aşan dünya turizm gelirlerinden aldığı payı arttırmalıdır. Yapısı gereği çok sayıda içsel ve dışsal faktörün etkisi altında kalan turizm için, olağanüstü durumlarda uygulanabilecek ve çok sayıda olasılığı dik-

kate alan acil müdahale planları hazırlanabilir. İlaveten sektör temsilcileri ile politika yapıcılarının sağlıklı işbirliğinin devamı, turizme yönelik yapısal nitelikte düzenleme ve reformların istikrarlı bir şekilde devam etmesi, verimlilik arttırıcı yeniliklerin hayata geçirilebilmesi, turizm hizmetlerinin çeşitlendirilerek, -kış, sağlık, doğa vb.- alternatif turizm türlerinin geliştirilmesi, günün koşullarına uygun olarak turizm politikalarının güncellenmesi halinde, Türkiye, dünya turizm ligindeki konumunu daha üst sıralara taşıyabilecek, aldığı payı arttırma imkanı bulabilecektir.

NOTLAR

- ¹ Çin 2013 yılında dünyada bir numaralı turizm kaynağı ülkedir; toplam 128.6 milyar \$ turizm harcamasıyla ilk sırada yer alırken, Amerika 86.2 milyar \$ ve Almanya 85.9 milyar \$ ile Çin i takip etmiştir (UNWTO, 2014: 3). Oosterhaven ve Fan (2006)'a göre, Çin'e yönelik uluslararası turizm talebi de, 1990'dan itibaren önemli artışlar göstermiştir. Kısacası Çin, küresel turizm piyasasının arz ve talep boyutlarında önemli bir aktörüdür.
- ² Açıklayıcı değişken vektöründe yer alan değişkenlerin tanımları ve kaynakları Tablo 5'te sunulmuştur.
- ³ Ayrıntılı bilgi için lütfen, Baltagi (2014) ve Greene (2012)'ye bakınız.
- ⁴ Gerek Smith vd. (2004) ve gerekse Palm vd. (2011) testlerine ait karşılaştırma yapılırken kullanılan kritik değerler fazla yer işgal etmemek için Tablo 6'da sunulmamıştır. Ayrıca, yatay kesit bağımlılığını göz önüne alan ve bootstrap metodu kullanılarak elde edilen Smith vd. (2004) testinde 5-farklı test istatistiği hesaplanmış (IPS, Max, Min, WS ve LM) ve sadece LM-test istatistiği sunulmuştur. Benzer şekilde hesaplanan Palm vd. (2011) testinde ise sırasıyla havuz (pooled), grup ortalaması (group-mean) ve ortanca (median) olmak üzere üç farklı test istatistiği hesaplanmıştır ve bunlardan grup ortalaması ve ortanca kullanılarak elde edilen test istatistikleri Tablo 6'da sunulmuştur. Ayrıca, yatay kesit bağımlılığını dikkate almayan Im, Pesaran ve Shin (2003) ve Levin, Lin ve Chu (2003) durağanlık testide yapılmış ve sonuçlar değişmemiştir. Diğer bulgular istendiğinde yazarlardan temin edilebilir.
- ⁵ Burada fazla yer işgal etmemek için gerek Pedroni (2000) ve Kao (1999) ve gerekse Westerlund(2008) testlerine ilişkin ayrıntılara girilmemiş ve test istatistiklerinin hesaplanması ile ilgili denklemler yazılmamıştır.
- ⁶ Burada fazla yer işgal etmemek amacıyla, benzer sonuçları veren, Pedroni testine ait "Panel v", "Panel-Rho" ve "Grup-Rho" test istatistikleri sunulmamıştır, bu sonuçlar istendiğinde yazarlardan temin edilebilir. Daha fazla ayrıntı için bkz. Pedroni (1999: 658).
- ⁷ Gerek Pedroni, gerekse Kao testlerinde Parzen Kernel Metodu kullanılmış ve Bandwith genişliği Newey-West yöntemi ile belirlenmiştir. Ayrıca, Pedroni testinde hem sabit hem de trend içerilen test sonucu sunulmuştur, sadece sabit içeren sonuç istendiğinde yazarlardan temin edilebilir.
- ⁸ Burada fazla yer işgal etmemek için, gerek faktör ve gerekse kointegrasyon katsayılarını tahmin etmede minimize edilen hedef fonksiyon ve tahmincilerle ait denklemler verilmemiştir. Ayrıntılı bilgi, ispatlar ve monte-Carlo simülasyon sonuçları için lütfen, Bai vd. (2009)'a bakınız.
- ⁹ Demirel vd.'ne göre, döviz kurları bilhassa İngiltere ve Fransa'dan gelen turist sayısı üzerinde etkilidir. Ayr. Bilgi için bkz. Demirel vd. (2013: 125).

KAYNAKÇA

- AKIŞ, Sevgin; (1998), "A Compact Econometric Model of Tourism Demand for Turkey", **Tourism Management**, 19(I), pp. 99-102.
- AKTAŞ, Cengiz; (2005), "Türkiye' nin Turizm Gelirini Etkileyen Değişkenler İçin En Uygun Regresyon Denklemine Belirlenmesi", **Doğuş Üniversitesi Dergisi**, 6(2), ss.163-174.
- ALLEN, David; Ghialy YAP and Riaz SHAREEF; (2009), "Modelling Interstate Tourism Demand in Australia: A Cointegration Approach", **Mathematics and Computers in Simulation**, 79, pp.2733-2740.
- ASLAN, Alper; (2008), "Türkiye' de Ekonomik Büyüme ve Turizm ilişkisi üzerine Ekonometrik Analiz", **Munich Personal Repec Archive MPRA**, MPRA Paper No: 10611, İnternet Adresi: <http://mpra.ub.uni-muenchen.de/10611/>, Erişim Tarihi: 03.11.2014.
- BADILLO, Rosa; Carmelo REVERTE and Elena RUBIO; (2011), "The Fisher Effect in the EU Revisited: New Evidence Using Panel Cointegration Estimation with Global Stochastic Trends" **Applied Economics Letters**, 18(3), pp.1247-1251.
- BAHAR, Ozan ve Kurtuluş BOZKURT; (2010), "Gelişmekte Olan Ülkelerde Turizm-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Dinamik Panel Veri Analizi", **Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi**, 21(2), ss.255-265.
- BAI, Jushan and Chihwa KAO; (2006), "On the Estimation and Inference of a Panel Cointegration Model with Cross-Sectional Dependence", in Badi BALTAGI (Ed.), **Panel Data Econometrics: Theoretical Contributions and Empirical Applications**, Amsterdam: Elsevier Science, pp. 3-30.
- BAI, Jushan and Serena NG; (2004), "A Panic Attack on Unit Roots and Cointegration", **Econometrica**, 72, pp.1127-1177.
- BAI, Jushan; Chihwa KAO and Serena NG; (2009), "Panel Cointegration with Global Stochastic Trends", **Journal of Econometrics**, 149, pp. 82-99.
- BALTAGI, Badi H.; (2014), **The Oxford Handbook of Panel Data**, First Edition, OUP-USA: Oxford University Press.
- BİCAK, H. Ali; Mehmet ALTINAY and Hatice JENKINS; (2005), "Forecasting the Tourism Demand of North Cyprus", **Journal of Hospitality & Leisure Marketing**, 12(3), pp.87-99, İnternet Adresi: http://dx.doi.org/10.1300/J150v12n03_06, Date of Access: 02.11.2014.
- BODART, Vincent J.; Bertrand CANDELON and Jean-François CARPENTIER; (2012), "Real Exchange Rates in Commodity Producing Countries: A Reappraisal", **Journal of International Money and Finance**, 31(6), pp.1482-1502.

- BOTTASSO, Anna; Caroline CASTAGNETTI and Maurizio CONTI; (2013), “And Yet They Co-move! Public Capital and Productivity in OECD”, **Journal of Policy Modeling**, 35, pp.713-729.
- CAMARERO, Mariam; Estrella GÓMEZ and Cecilio TAMARIT; (2013), “EMU and Trade Revisited: Long-Run Evidence Using Gravity Equations”, **The World Economy**, 36, pp.1146-64.
- CHO, Vincent; (2009), “A Study on the Temporal Dynamics of Tourism Demand in the Asia Pacific Region”, **International Journal of Tourism Research**, 11, pp.465-485.
- CHO, Vincent; (2010), “A Study of the Non-economic Determinants in Tourism Demand”, **International Journal Of Tourism Research**, 12, pp.307-320.
- CHU, Fong-Lin; (2009), “Forecasting Tourism Demand with ARMA-Based Methods”, **Tourism Management**, 30, pp.740-751.
- ÇOBAN, Orhan ve Ceyhan Can ÖZCAN; (2013), “Türkiye’de Turizm Gelirleri-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Nedensellik Analizi (1963-2010)”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi**, 8(1), ss.243-261.
- CROUCH, Geoffrey; (1995), “A Meta-Analysis of Tourism Demand”, **Annals of Tourism Research**, 22(1), pp.103-118.
- DEMİREL, Baki; Barış ALPARSLAN; Emre Güneşer BOZDAĞ and Alp Gökhan İNCİ; (2013), “The Impact of Exchange Rate Volatility on Tourism Sector: A Case Study, Turkey”, **Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi**, 6(2), pp.117-126.
- DIVISEKERA, Sarath; (2003), "A Model of Demand for International Tourism", **Annals of Tourism Research**, 30(1), pp.31-49.
- DRITSAKIS, Nikolaos and Spiros ATHANASIADIS; (2000), “An Econometric Model of Tourist Demand: The Case of Greece”, **Journal of Hospitality & Leisure Marketing**, 7(2), pp.39-49, Internet Address: http://dx.doi.org/10.1300/J150v07n02_03, Date of Access: 02.11.2014.
- DRITSAKIS, Nikolaos; (2004), “Cointegration Analysis of German and British Tourism Demand for Greece”, **Tourism Management**, 25, pp.111-119.
- DURBARRY, Ramesh and M. Thea SINCLAIR; (2003), “Market Shares Analysis the Case of French Tourism Demand”, **Annals of Tourism Research**, 30(4), pp.927-941.
- EUROSTAT; (2014a), “Consumer Price Indices”, Internet Address: <http://ec.europa.eu/eurostat/web/hicp/data/database>, Date of Access: 14.10.2014.

- EUROSTAT**; (2014b), “National Accounts”, Internet Address: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/search_database, Date of Access: 14.10.2014.
- Federal Reserve Bank of St. Louis**; (2014), “Economic Data-Consumer Price Index of All Items Index 2010=100”, Economic Research Division, Internet Address: <http://research.stlouisfed.org/fred2>, Date of Access: 17.10.2014.
- GREENE, William H.; (2012), **Econometric Analysis**, Seventh Edition, Pearson New Jersey: Education Limited, Prentice Hall.
- HABIBI, Fateh, Khalid Abdul RAHIM and Lee CHIN; (2008), “United Kingdom and United States Tourism Demand for Malaysia: A Cointegration Analysis”, **MPRA Papers**, pp. 1-16, Internet Address: http://mpa.ub.uni-muenchen.de/13590/1/MPRA_paper_13590.pdf, Date of Access: 02.11.2014.
- IM, Kyung So; M. Hashem PESARAN and Yongcheol SHIN; (2003), “Testing for Unit Roots in Heterogeneous Panels”, **Journal of Econometrics**, 115, pp. 53-74.
- IMF**; (2014), “International Financial Statistics Data”, Internet Address: <http://elibrary-data.imf.org/FindDataReports.aspx?d=33061&e=169393>. Date of Access: 02.10.2014.
- JINTRANUN, Jintanee; Songsak SRIBOONCHITTA; Peter CALKINS and Chukiat CHAIBOONSRI; (2011), “Thailand’s International Tourism Demand: Seasonal Panel Unit Roots and the Related Cointegration Model”, **Review of Economics&Finance**, pp. 63-76.
- KAO, Chihwa and Min-Hsien Chiang CHIANG; (2000), “On the Estimation and Inference of a Cointegrated Regression in Panel Data”, in Badi H. BALTAGI (Ed.), **Advances in Econometrics: Nonstationary Panels, Panel Cointegration and Dynamic Panels**, 15, Amsterdam: Elsevier Science, pp. 179-222.
- KAO, Chihwa; (1999), “Spurious Regression and Residual-Based Tests for Cointegration in Panel Data”, **Journal of Econometrics**, 90, pp.1-44.
- KARA, Oğuz; İstemi ÇÖMLEKÇİ ve Vahdet KAYA; (2012), “Turizm Gelirlerinin Çeşitli Makro Ekonomik Göstergeler İle İlişkisi: Türkiye Örneği (1992-2011)”, **Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 8(1), ss.75-100.
- KOZIC, Ivan; (2014), “Detecting International Tourism Demand Growth Cycles”, **Current Issues in Tourism**, 17(5), pp.397-403, Internet Address: <http://dx.doi.org/10.1080/13683500.2013.808607>, Date of Access: 02.11.2014.

- KULENDRAN, Nada and Stephen F. WITT; (2001), "Cointegration Versus Least Squares Regression", **Annals of Tourism Research**, 28(2), pp.291-311.
- LEJÁRRAGA, Iza and Peter WALKENHORST; (2013), "Economic Policy, Tourism Trade and Productive Diversification", **International Economics**, 135-136, pp.1-12.
- LEVIN, Andrew; Chien-Fu LIN and Chia-Shang CHU; (2002), "Unit Root Tests in Panel Data: Asymptotic and Finite-Sample Properties", **Journal of Econometrics**, 108, pp.1-24.
- LI, Gang; Haiyan SONG and Stephen F. WITT; (2005), "Recent Developments in Econometric Modeling and Forecasting", **Journal of Travel Research**, 44, pp. 82-99.
- LIM, Christine and Michael MCALEER; (2001), "Cointegration Analysis of Quarterly Tourism Demand by Hong Kong and Singapore for Australia", **Applied Economics**, 33(12), pp.1599-1619.
- LIM, Christine and Michael MCALEER; (2002), "A Cointegration Analysis of Annual Tourism Demand by Malaysia for Australia", **Mathematics and Computers in Simulation**, 59, pp. 197-205.
- LIM, Christine; (1997), "Review of International Tourism Demand Models", **Annals of Tourism Research**, 24(4), pp.835-849.
- LIM, Christine; Michael MCALEER and Jennifer C.H. MIN; (2009), "ARMAX Modelling of International Tourism Demand", **Mathematics and Computers in Simulation**, 79, pp. 2879-2888.
- MADDALA, Gangadharrao Soundalyarao and Shaowen WU; (1999), "A Comparative Study of Unit Root Tests with Panel Data and A New Simple Test", **Oxford Bulletin of Economics and Statistics**, 61, pp. 631-52.
- MOON, Hyungsik Roger and Benoit PERRON; (2004), "Testing for a Unit Root in Panels with Dynamic Factors", **Journal of Econometrics**, 122, pp. 81-126.
- MOSCONE, Francesco and Elisa TOSETTI; (2009), "A Review and Comparison of Tests of Cross Section Independence in Panels". **Journal of Economic Surveys**, 23, pp.528-561.
- MUNOZ, Teresa G.; (2007), "German Demand for Tourism in Spain", **Tourism Management**, 28, pp. 12-22.
- NARAYAN, Paresh K.; (2003), "Tourism Demand Modelling: Some Issues Regarding Unit Roots, Co-integration and Diagnostic Tests", **International Journal of Tourism Research**, 5, pp. 369-380.

- O'CONNEL, Paul G. J.; (1998), "The Overvaluation of Purchasing Power Parity", **Journal of International Economics**, 44, pp.1-19.
- OECD; (2014a), "Main Economic Indicators - Complete Database", Main Economic Indicators (database), Internet Address: http://www.oecd-ilibrary.org/economics/data/main-economic-indicators/main-economic-indicators-complete-database_data-00052-en, Date of Access: 14.10.2014.
- OECD; (2014c), "National Income", Internet Address: http://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=SNA_TABLE2, Date of Access: 14.10.2014.
- OECD; (2014b), "Aggregate National Accounts: Gross Domestic Product", OECD National Accounts Statistics (database), DOI: 10.1787/data-00001-en, Internet Address: http://www.oecd-ilibrary.org/economics/data/aggregate-national-accounts/gross-domestic-product_data-00001-en, Date of Access: 14.10.2014.
- OOSTERHAVEN, Jan and Tianhu FAN; (2006), "Impact of International Tourism on the Chinese Economy", **International Journal of Tourism Research**, 8, pp. 347-354.
- OTHMAN, Redzuan, Norlida Hanim Mohd SALLEH and Tamat SARMIDI; (2012), "Analysis of Causal Relationship Between Tourism Development, Economic Growth and Foreign Direct Investment: An ARDL Approach", **Journal of Applied Sciences**, 12, pp. 1245-1254.
- OUERFELLI, Chokri; (2008), "Co-integration Analysis of Quarterly European Tourism Demand in Tunisia", **Tourism Management**, 29, pp.127-137.
- PALM, Franz C.; Stephan SMEEKES and Jean-Pierre URBAIN; (2011), "Cross-sectional Dependence Robust Block Bootstrap Panel Unit Root Tests", **Journal of Econometrics**, 163, pp. 85-104.
- PEDRONI, Peter; (1999), "Critical Values for Cointegration Tests in Heterogeneous Panels with Multiple Regressors", **Oxford Bulletin of Economics and Statistics**, 61(4), pp.653-670.
- PEDRONI, Peter; (2000), "Fully-Modified OLS for Heterogeneous Cointegrated Panels", in Badi H. BALTAGI (Ed.), **Nonstationary Panels, Panel Cointegration and Dynamic Panels**, 15, Amsterdam: Elsevier, pp.93-130.
- PEDRONI, Peter; (2001), "Purchasing Power Parity Tests in Cointegrated Panels", **The Review of Economics and Statistics**, 83(4), pp.727-731.
- PESARAN, M. Hashem; (2004), "General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels", **Cambridge Working Papers in Economics 0435**, University of Cambridge, Internet Address: <http://www.econ.cam.ac.uk/research/repec/cam/pdf/cwpe0435.pdf>, Date of Access: 16.02.2015.

- PESARAN, M. Hashem; (2007), “A Simple Panel Unit Root Test in the Presence of Cross-section Dependence,” **Journal of Applied Econometrics**, 22(2), pp. 265-312.
- PESARAN, M. Hashem; Aman ULLAH and Takashi YAMAGATA; (2008), “A Bias-adjusted LM Test of Error Cross-section Independence”, **Econometrics Journal**, 11, pp. 105-127.
- SCHIFF, Aaron and Susanne BECKEN; (2011), “Demand Elasticity Estimates for New Zealand Tourism”, **Tourism Management**, 32, pp.564-575.
- SEDDIGHI, H.R. and DF SHEARING; (1997), “The Demand for Tourism in North East England with Special Reference to Northumbria: An Empirical Analysis”, **Tourism Management**, 18(8), pp. 499-511.
- SERWA, Dobromil; (2013), “Identifying Multiple Regimes in the Model of Credit to Households”, **International Review of Economics and Finance**, 27, pp. 198-208.
- SHEN, Shujie; Gang LI and Haiyan SONG; (2011), “Combination Forecasts of International Tourism Demand”, **Annals of Tourism Research**, 38(1), pp.72-89.
- SMITH, Vanessa; Tae-Hwan KIM; Stephen LEYBOURNE and Paul NEWBOLD; (2004), “More Powerful Panel Data Unit Root Tests with an Application to Mean Reversion in Real Exchange Rates”, **Journal of Applied Econometrics**, 19, pp.147-170.
- SONG, Haiyan and Gang LI; (2008), “Tourism Demand Modelling and Forecasting, A Review of Recent Research”, **Tourism Management**, 29, pp. 203-220.
- T.C. Ekonomi Bakanlığı**; (2014), “Ekonomik Görünüm”, Güncelleme: 23/10/2014, İnternet Adresi: http://www.ekonomi.gov.tr/files/Ekonomik_Gorunum.pdf, Erişim Tarihi: 11.11.2014.
- T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı**; (2014), “Gelen Yabancı Ziyaretçi Sayısı”, “Sınır Giriş-Çıkış” ve “Turizm Geliri” İstatistikleri, İnternet Adresi: <http://sgb.kulturturizm.gov.tr/TR,50930/istatistikler.html>, Erişim Tarihi: 11.11.2014.
- TAPŞIN, Gülçin ve Ahu Tuğba KARABULUT; (2013), “Reel Döviz Kuru, İthalat ve İhracat Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Türkiye Örneği”, **Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi**, (26), ss.190-205.
- The Bulgarian National Bank**; (2014), “Macroeconomic Indicators”, İnternet Address: <http://www.bnb.bg/Statistics/index.htm>, Date of Access: 14.10.2014.

- The Central Bank of The Russian Federation;** (2014), “Consumer Price Index: All Items”, Internet Address: <http://www.cbr.ru/eng/>, Date of Access: 14.10.2014.
- The European Central Bank;** (2014), “Statistical Data Warehouse”, Internet Address: <http://sdw.ecb.europa.eu/>, Date of Access: 14.10.2014.
- The National Bank of Georgia;** (2014), “Consumer Price Index”, Internet Address: <https://www.nbg.gov.ge/index.php?m=306>, Date of Access: 13.10.2014.
- The U.S. Energy Information Administration-EIA;** (2014), “Imported Crude Oil Price (Real, \$/barrel)”, Internet Address: www.eia.gov/forecasts/steo/realprices/real_prices.xlsx, Date of Access: 13.8.2014.
- The World Bank;** (2014), “Global Economic Monitor” Database, Internet Address: <http://data.worldbank.org/data-catalog/global-economic-monitor>, Date of Access: 13.10.2014.
- The World Bank;** (2014), MIDAS Database, Internet Address: <http://data-bank.worldbank.org>, Date of Access: 12.11.2014.
- TRAVELMATH;** (2014), “Distance Calculator”, Internet Address: <http://www.travelmath.com/distance/> Date of Access: 19/11/2014
- TÜİK;** (2014), “Turizm İstatistikleri (Milliyete Göre Dönemlik Giriş Yapan Yabancı Ziyaretçi Sayısı)”, İnternet Adresi: <http://tuikapp.tuik.gov.tr/turizmapp/sinir.zul?>, Erişim Tarihi: 03.09.2014.
- TÜROFED;** (2010), “Dövizdeki Düşüş, Ziyaretçi Artış Avantajını Götürüyor”, **Turizm Raporu 2010**, 1(1), ss.6-7.
- TÜROFED;** (2014), “Turizm Raporu 2013”, 3(7), İnternet Adresi: http://www.turofed.org.tr/PDF/DergiTr/Turizm_RaporuTUR%C4%B0ZM%20RAPORU%20%C5%9EUBAT%202014.pdf, Erişim Tarihi: 11.11.2014.
- TÜRSAB;** (2014a), “Turizmin GSMH İçindeki Payı”, İnternet Adresi: www.tursab.org.tr/tr/istatistikler/turizmin-ekonomideki-yeri/gsmhicindeki-payi-1963-_79.html, Erişim Tarihi: 11.11.2014.
- TÜRSAB;** (2014b), “Turizmin Dış Ticaret Açıklarını Kapatmada Payı”, İnternet Adresi: www.tursab.org.tr/tr/istatistikler/turizmin-ekonomideki-yeri/dis-ticaret-aciklarini-kapatmada-payi_916.html, Erişim Tarihi: 11.11.2014.
- UNCTAD;** (2013), United Nations Conference on Trade and Development-UNCTAD Handbook of Statistics 2013, Newyork: UN Publications.

- UNCTAD**; (2014), “Values, Shares and Growth of Exports and Imports of Total Services”, UNCTADSTAT-Services Trade Database, Internet Address: <http://unctadstat.unctad.org>, Date of Access: 11.11.2014.
- UNWTO**; (2014), “United Nations World Tourism Organisation Tourism Highlights”, Internet Address: http://dtxtq4w60xqpw.cloudfront.net/sites/all/files/pdf/unwto_highlights14_en.pdf, Date of Access: 11.11.2014.
- WANG, Yu-Shan; (2009), “The Impact of Crisis Events and Macroeconomic Activity on Taiwan’s International Inbound Tourism Demand”, **Tourism Management**, 30, pp.75-82.
- WESTERLUND, Joakim; (2008), “A Panel Cointegration Tests of the Fisher Effect”, **Journal of Applied Econometrics**, 23, pp.193-233.
- WITT, Stephen F. and Christine WITT; (1995), “Forecasting Tourism Demand: A Review of Empirical Research”, **International Journal of Forecasting**, 11(3), pp.447-475.
- World Economic Forum-WEF**; (2013), “The Travel & Tourism Competitiveness Report 2013: Reducing Barriers to Economic Growth and Job Creation”, Jennifer BLANKE and Thea CHIESA (Eds.), Geneva, Internet Address: http://www3.weforum.org/docs/WEF_TT_Competitiveness_Report_2013.pdf, Date of Access: 11.11.2014.
- YAMAURA, Koichi and Alexi THOMPSON; (2014), "Analysis of Tourism Demand Model Across European Source Countries", **Tourism Planning & Development**, Internet Address: <http://dx.doi.org/10.1080/21568316.2014.925487>, Date of Access: 02.11.2014.
- ZORTUK, Mahmut ve Seyhat BAYRAK; (2013), “Seçilmiş Ülkelere Göre Türkiye’nin Turizm Talebi”, **Ekonometri ve İstatistik**, 19, ss.38-58.

